

BİR KARŞI HİCRET HAREKETİ OLARAK MESCİD-İ DIRÂR MASJİD AL-DİRÂR AS AN ANTI- HİJRAH MOVEMENT

Geliş Tarihi: 29.12.2020 Kabul Tarihi: 17.05.2021

✉ YAŞAR DOĞRU

DR.

AFYONKARAHİSAR ÇOBANLAR İLÇE MÜFTÜSÜ

orcid.org/0000-0002-1634-5674

yasar.dogru@diyanet.gov.tr

ÖZ

Hiz. Peygamber Mekke'de Akabe görüşmelerinde Yesrib halkının temsilcileri tarafından yönetici seçilmesinin ardından hicret etmiş, Yesrib'i el-Medine'ye dönüştürmüştür. Yesrib'i ve sahip oldukları konumu kaybeden Abdullah b. Übey b. Selül ile Ebü Âmir ve bu kişilerle hareket edenler, karşı hicret hareketi içerisinde olmuşlar Abdullah b. Übey Medine içinde Ebü Âmir ise dışında direnişlerini sürdürmüşler, el-Medine'ye dönüşen Yesrib'i İslâm öncesine döndürebilmek için çalışmışlardır. Bu çalışmaların en somut göstergesi Tevbe Süresinde sözü edilen Mescid-i Dirâr'dır. Mescid-i Dirâr'dan söz eden âyetler bu binayı yapanların amaçlarını ve amaçlarını gizlediklerini ortaya koymaktadır. İkiyüzlülük içerisinde hareket eden bu kimseler, gerçek niyetlerini fark edemeyen kişilerin temiz duygularını kötüye kullanmışlardır. Medine'yi yeniden ele geçirmek üzere askeri güç hazırlayarak dönmesi beklenen Ebü Âmir'in namaz kılması için hazırlanan binaya meşruiyet kazandırmak için Hiz. Peygamber'i davet etmişlerdir. Her ne kadar adına mescit dense, içerisinde namaz kılınacağı ifade edilse de Kur'an, buranın zarar veren, inkâr ve müminleri bölme amaçlı, Allah'a ve Resûlüne savaş açan kimseyi gözleyen bir merkez olduğunu beyan etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Peygamber, Hicret, Medine, Abdullah b. Übey, Ebu Âmir, Mescid-i Dirâr.

ABSTRACT

After being elected as a ruler by the representatives of Yathrib people in the Aqaba talks in Mecca, Prophet Muhammad (saw) migrated and turned Yathrib into al-Madina. Abdullah b. Übey b. Selül, and Abu Âmir who lost Yathrib and their position and those who acted with these people were involved in the anti-hijrah movement, and continued their resistance. Abdullah b. Übey continued their resistance in Medina and Abu Amir outside, and they worked to return Yathrib, which turned into al-Medina, back to pre-Islamic times. The most concrete indicator of these studies is the Masjid al-Dirâr, which is mentioned in the Surah of Tawba. The verses mentioning the Masjid al-Dirâr reveal that those who built this building conceal their purpose. Acting in hypocrisy, these people abused the pure feelings of those who could not realize their true intentions. They invited Prophet Muhammad (saw) to gain legitimacy to the building prepared for Abu Âmir to pray, by preparing military power to recapture Madina. Although it is called a mosque and it is stated that prayers will be performed in it, the Quran states that this place is a center that harms, denies and divides believers, and protects anyone who wages war against Allah and His Messenger.

Keywords: Prophet Muhammad (saw), Hijrah, al-Madina, Abdullah b. Übey, Abu Amir, Masjid al-Dirâr.

MASJİD AL-DİRÂR AS AN ANTI-HİJRAH MOVEMENT

SUMMARY

The strengthening of Islam in Madina after the Hijrah (migration), after Prophet Muhammad (saw) took over the administration of the newly formed state, some people who lost their influence and expectations and those who were connected to them started a counter action. Two of them are noble and creditable Abdullah b. Ubey b. Selûl and Abu Âmir who is named as priests because of his religious identity. In Madina Abdullah b. Ubey, outside Madina Abu Âmir continued their opposition. Abu Âmir, who met with the Ahl al-Kitab (People of the Book), claimed that he was hanif, avoided worshiping idols, after Prophet Muhammad came to Madina, he argued with Him, went to Mecca with his followers, provoked the people of Mecca and acted together with pagan Quraysh tribe against his people in the battles of Badr and Uhud. He stayed there until Mecca was conquered, then fled to Taif, after the battle of Huneyn, the Hevazin tribe defeated and took refuge in Damascus under Byzantine rule. Abdullah b. Ubey b. Selûl exploited peace environment after migration and continued to slander the Islamic society, Prophet Muhammad's personality and his family. The strong change experienced in Madina and the rapid increase in the number of those who embraced Islam led to different psychological and sociological effects and formations in the people living in Quba, Madina. One of these formations is the discord movement that can act systematically and in an organized manner with each other. Although the discord movement is open to evaluations from different angles, it is a structure seen in the Madina period as a social class. Information is given about this structure and the hypocrites' typology that belongs to this structure in various Surahs of the Quran and in the Surah of Tawba.

The fact that the discord movement, which we define as the anti-hijrah movement, called the building they built in order to carry out their own activities as a mosque reveals the importance of the mosque in the period of Prophet Muhammad (saw). Besides, it is a concrete example of the abuse of religious values as stated in the siyer sources. In a very strategic period, the hypocrites who applied to the Prophet had to wait for the outcome of the Tabuk war. On return of the Tabuk expedition, Prophet Muhammad

(saw) ordered the demolition of the Masjid al-Dirâr, which became the focus of the discord movement and their expectations.

It is stated that Abu Âmir would return, he would make speeches in the mentioned mosque, he would pray, and that the mosque was built for this purpose. The pray of Abu Âmir, who took refuge in Damascus within the borders of Byzantine, came with military power the capture Madina, made plans to drive out Prophet Muhammad (saw) and His believers, and tried to colonize the lands where He was born and raised for the sake of his personal passions is not dwelled on. Naming the building, which can be regarded as the success of the discord movement, which gained strength and power every day during the period of Madina, which started with the migration of Prophet Muhammad (saw), and the claim that prayers will be performed in it, shows that it was used for code naming in order to cover its real purposes.

The building in which Prophet Muhammad (saw) was given the name of the prayer was tried to be legitimated by giving the name of the mosque, and it was demolished by the order of Prophet Muhammad and it was decided to be used a garbage dump. The demolition of the building, which was built with the expectation of returning Madina to the pre-Islamic period by coming with an irresistible military force, after the expedition of Tabuk, which was considered a military and political victory against Byzantium, led to the destruction of these dreams of the discord movement. It is stated that the ruins of the mosque, which is stated to be located between the Quba and the Madina, have remained for many years and that people consider removing parts from these remains as a religious act.

Netiher Abdullah b. Ubey who was a noble, prestigious and wealthy person and those who participated in the discord movement nor had enough culture to negotiate with the People of the Book, the religion of Abu Âmir, who was named as priest due to his religious identity, could not display a moral example. They acted in line with their worldly interests in war and peace. This subject, which we dealt with in the study, contains up-to-date messages, as well as the points we touched on are issues that can be seen in every period.

GİRİŞ

Hz. Peygamber Mekke’de üç yıl devam eden gizli davet safhasından sonra dördüncü yıldan itibaren açık davet sürecine geçmiştir. On yıl süren bu aşamada insanlara tebliğde bulunmuş, daha geniş kitlelere duyurabilmek için, Mekke çevresinde kurulan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi Arap pazarları mevsimlerinde¹ ve Hac maksadıyla Mekke’ye gelenlere İslâm’ı anlatmıştır.² Siyer ve İslâm Tarihi kaynaklarının İslâm’ın kabilelere arzı başlığı altında aktardıkları bu görüşmelerde Hz. Peygamber kabile ileri gelenlerine veya liderlerine İslâm’ı anlatmış, Rabbinden aldığı elçilik görevini gerçekleştirmek için koruma ve himaye talep etmiştir.³

Peygamberliğin on birinci yılında hac mevsiminde Hz. Peygamber Mekke’de Akabe denilen yerde Medineli altı kişiyle görüşmüş onlara İslâm’ı tebliğ etmiş, bu altı kişi İslâm’ı kabul etmiş, gelecek sene hac mevsiminde tekrar buluşmak üzere sözleşmişlerdir. Yesrib’e hicretin önünü açan, hızlandıran bu görüşmelerde hem katılımcı sayısı artmış hem de neticesinde Medine’de İslâm’a katılımı artış olmuştur.⁴

¹ Eserlerde geçen mevsim kelimesinin insanların toplanması nedeniyle hem hac hem de dönemsel olarak kurulan Arap panayırıları veya pazarlarının zamanları için kullanıldığı söylenmektedir. Bk. İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 8/628.

² Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî, *er-Ravzü'l-mî'târ fi ḥaberi'l-aqtâr*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1984), 411, 523.

³ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 232; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1410/1990), 2/92.

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b.

Hiz. Peygamber'in hicretiyle el-Medine'ye dönüşecek olan Yesrib'de İslâm'ın yaygınlık kazanması bir takım kişi ve çevreleri olumsuz etkilemiştir. Özellikle hicretten sonra Hiz. Peygamber'in Medine'de idareyi ele alması, mescid merkezli bir devlet tesis etmesinden itibaren kendisine, İslâm'a ve Müslümanlara muhalefet ve karşı hareket başlatılmıştır.⁵ Bu çalışmada hicretle birlikte Hiz. Peygamber'in faaliyetlerine karşı hareket başlatan öncü isimlerden iki portre Abdullah b. Übey b. Selûl ve rahip olarak tanınan fakat Hiz. Peygamber tarafından fâsık olarak isimlendirilen Ebû Âmir üzerinde durulacak, tepkileri daha Kubâ'da görülen nifak hareketine temas edilecek ve bu hareketin zirve noktası diyebileceğimiz Medine'yi İslâm öncesine döndürmek amacıyla inşa edilen Dirâr mescidi üzerinde durulacaktır.

1. Tevbe Sûresi ve İlgili Âyetler

Hiz. Peygamber'in sosyal, ekonomik, idarî, askerî ve benzeri alanlardaki faaliyetlerine her türlü engelleme, karşı koyma, aleyhine gerekirse dış bağlantılarla iş birliği yapma,⁶ asılsız iftiralarla algı operasyonları yürütme gibi eylemlerde bulunan karşı hicret hareketi diyebileceğimiz odakların çalışmalarının gözle görünür en önemli sembolü olan Mescid-i Dirâr'dan söz eden âyetler Berâe olarak da bilinen⁷ Tevbe Sûresinin son kısmında geçmektedir.⁸

Nüzul tertibi listelerinde sonlarda⁹ yer alan Tevbe Sûresinin bir bütün

Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî, *Cevâmi' u's-sire*, nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 45.

- ⁵ İbn Hişâm Hiz. Peygamber'in Medine'deki ilk zamanları hakkında bilgi verirken Ensar'ın Evs ve Hazrec kabilesi münafıklarından Yahudilerin yanında toplananların isimlerini saymaktadır. Buradan hareketle hicretin ilk senesinden itibaren karşı hicret hareketi adını verdiğimiz bir münafık kitlesi oluştuğunu söylemek mümkündür. Bk. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebevîyye*, 2/160.
- ⁶ Konu ile ilgili bir çalışma için Bk. Şaban Karasakal, "Emperyalist Bir Faaliyet Örneği Olarak Mescid-i Dirâr ve Tebük Seferi", *II. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri*, Yayına Hazırlayan. Merve Uğur (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2019), 27-61.
- ⁷ Sürenin on altıdan fazla ismi olduğu belirtilmektedir. Bk. Tavîl, Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Abdillâh, *Muhteviyâtu Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Medâru'l-Vatan, 1434/2013), 91.
- ⁸ Sûre isimleri için Bk. Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim, *et-Tehzîbü fi'l-tefsîr*; thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1439-1440/2018-2019), 4/3013, 3014; Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006), 5/5.
- ⁹ Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 42; Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed,

olarak en son inen sûre olduğu da aktarılmakta,¹⁰ tek parça olarak nazil olduğu kanaati bulunmakla birlikte zamana yayıldığı da söylenmektedir.¹¹ Sürenin iniş zamanı, bu konuda tarih verenlere göre hicretin 9. yılı olarak belirtilmektedir.¹² Sürenin ele aldığı konular, Hz. Peygamber'in hayatını kronolojik bakımdan ele alan eserlere dayalı olarak sıralanırsa sürenin ilk bölümünün son kısmından daha sonra nazil olduğu, sürenin ilk nazil olan bölümünün 38 ila 71. âyetler arası olduğunu söylemek mümkündür.¹³ Sürenin içeriği, İslâm toplumunun hâkimiyeti, sosyal disiplin, münafıklar ve samimi müminlerin özelliklerinin anlatılması şeklinde, üç bölüm halinde değerlendirilebilir. Kur'ân'ın çeşitli âyetlerinde temas edilen münafıklar, Tevbe Sûresinde önemli ve hassas bir dönemde sergiledikleri îmanî, mâlî, askerî, siyâsî problemleriyle ele alınmaktadır. Sûre, nifak hareketinin organize bir topluluk ve etkin bir güç olarak hareket ettiklerini belirtmekte, müminlerin arasına tefrika sokan Mescid-i Dırâr'dan uzak durulmasını istemekte, ilk andan itibaren takvâ gibi evrensel değer üzere kurulan mescidi merkeze almaktadır.¹⁴

2. Nifak Hareketi

Tevbe Sûresi, sosyal sınıf olarak Mekke döneminde görülmeyen Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte, Kubâ günlerinde başlayan nifak hareketi ve bu harekete katılan münafıklardan söz etmektedir.¹⁵ Hz. Peygamber hicret sırasında Kubâ'da misafir kaldığı süreçte geceleri evi taşlanmış, Hz. Peygamber "bu nasıl komşuluk" diye sitem etmiştir.

Mefâtihu'l-esrâr ve meşâbihu'l-ibrâr, thk. Muhammed Ali Âzerşeb (Tahrân: Merkezu'l-Bühûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût, 1429/2008), 22, 23.

¹⁰ Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 5/167; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1404/1984), 3/388.

¹¹ Şîrâzî, Nâsîr Mekârim, *el-Emsel fî tefsîri Kitâbillâhi'l-münezzel* (Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1434/2013), 9/116 (5. Cilt içerisinde).

¹² Ayyâşî, Ebû'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed es-Sülemî es-Semerkan-dî, *Tefsîrü'l-'Ayyâşî*, nşr. Seyyid Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî (Beyrut: Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1411/1991), 2/79; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1992), 4/255.

¹³ Bâzergân, Mehdî, *el-Kur'ânü fî mesâri tetavvurihi/Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*, trc. Kemâl es-Seyyid (Beyrut: Merkezu'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, ts.), 185 (Cetvel. 15).

¹⁴ Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş, *Sîretü'r-resûl* (Kahire: el-Matba'atü'l-İstikâme, 1367/1948), 2/188 vd., 204, 205; Bâzergân, Mehdî, *Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*, 367 vd.

¹⁵ et-Tevbe 9/38-129. Bk. Şerefüddîn, Ca'fer, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye Hasâisu's-Süver*, Gözden Geçirme. Ahmed Hâtûm-Muhammed Tevfik Ebû Ali (Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1420/1999), 3/240 vd.

Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra) taşlayanların Avfoğulları'ndan ayak takımı ve münafıklar olduğunu söylemektedir.¹⁶ Henüz nifak hareketi oluşmadığına göre bunların [Ebû Âmir ve Abdullah b. Übey b. Selûl tarafından] kışkırtılmış kimseler olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber Kubâ'dan ayrılıp Medine'ye hareket edeceği zaman Neccaroğulları'nın ileri gelenlerine haber salmış, onlar da silahlarını kuşanıp gelmişler, Medine'ye kadar Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Peygamber'e refakat etmiş, onlar korumuşlardır.¹⁷

Münafıklar, Yesrib'in soylu, varlıklı,¹⁸ ileri gelen, yerleşik şehirlileri olup, Medine'de Kur'ân vahyi ve Hz. Peygamber'in rehberliğinde yükselen İslâm'ı ahlâka dönüştürmeyen, Medine'yi hicret öncesi haline çevirmek isteyen kişilerdir.¹⁹ Şehir dışında badiyelerde yaşayan nifak ehli ise nifak hususunda şehirlilere nazaran daha ileri olan eğitimsiz, kültürsüz, anlayışsız, kaba kimselerdir.²⁰

3. Hicret ve Karşı Hicret

Hicret, vahiy doğrultusunda, Peygamberlerin önderliğinde dinin yaşanması için ruh, kalb ve beden ile gerçekleştirilen dönüşüm hareketidir.²¹ Hz. İbrahim'in örneğinde görüldüğü üzere İslâm'ı yaşama imkânı kalmayan yerlerden göç etme²² veya Mekke'ye hicretinde olduğu gibi ailesinden birilerini iskân ederek bir yerleşim yerini yeniden inşa şeklinde tezahür etmektedir.²³

Karşı hicret ise gerçekleştirilen iman ve ahlâk hareketini bozmak, değiştirmek, istismar etmek, hicret öncesindeki düzen ve otoriteyi sürdürmek için yapılan her türlü fikinsel, sözlü ve fiili eylemleri ifade etmektedir. Karşı hicret tanımlaması bu harekete katılanların sundukları bir

¹⁶ Ya'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kübî*, thk. Abdu'l-Emîr Mihnâ (Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010), 1/360.

¹⁷ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/181.

¹⁸ Bk. et-Tevbe 9/85.

¹⁹ Bk. en-Nisâ 4/143.

²⁰ Bk. et-Tevbe 9/97; Muhammed İzzet Derveze 98. âyetle başlayan bölümün Tebuk Seferinin yapıldığı dönemde Medine toplumunu oluşturan sosyal yapıyı ihtiva ettiğini söylemekte ve dokuz sınıf saymaktadır. Bk. Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş, *et-Tefsîrû'l-hadîş* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1421/2000), 9/534, 535.

²¹ Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 833.

²² Bk. es-Sâffât 37/99.

²³ Bk. İbrâhîm 14/37.

alternatif olmasından ziyade, beklentilerinin gerçekleşmemesi, planlarının bozulması ve haset gibi nedenlerle protest ve tepkisel bir içerik taşımasını ifade etmektedir.²⁴

4. Mescid

Arap dilinde mekân ismi olan mescid kelimesinin aslı olan “s-c-d” maddesinde siyasi otoriteye boyun eğme manası bulunmaktadır.²⁵ Escâd kelimesi cizye anlamındadır ve “derâhimu’l-escâd” ifadesi kralların bastıkları para anlamındadır.²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de “mescid” kelimesi, çoğulu olan “mesâcid” kalıbıyla yirmi sekiz yerde geçmektedir.²⁷ Bu âyetlerde Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa, takva üzere kurulu mescid,²⁸ Mescid-i Dırâr,²⁹ Ashâb-ı Kehf’in sığındıkları mağara üzerine yapılacak bina³⁰ ve Allah’a (c.c) ibadet edilen yerler hakkında kullanılmaktadır.³¹ Mescid-i Haram ile Mekke’deki Kâbe ve etrafı,³² Mescid-i Aksâ ile Kudüs’teki Beytülmakdis ve civarının

²⁴ Abdullah b. Übey hakkında aktarılan iki hadise maksadımızı açıklar mahiyettedir. İlki Musa b. Ukbe tarafından nakledilen, Hz. Peygamberin hicreti esnasında yaşanan bir olaydır. Medine’de insanlar Hz. Peygamber’i evlerinin önlerinde O’nu buyur ederken Hz. Peygamber Abdullah b. Übey’in evinin önünden geçerken ona bakmış, Abdullah b. Übey “seni davet edene bak!” demiştir. Diğeri Hz. Peygamber Sa’d b. Ubâde’yi ziyarete giderken yaşanmıştır. Sa’d b. Ubâde, Abdullah b. Übey’in melik olarak taç giyme fırsatını kaçırmaması nedeniyle tepki gösterdiğini, Hz. Peygamber’in bu durumu anlayışla karşılaması gerektiğini söylemiştir. Bk. Mûsâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Kureşî el-Esedî el-Medenî, *el-Megâzî*, cem, dirâse ve tahkik. Muhammed Bakış Ebû Mâlik (Akâdir: Câmiatü İbn Zühr, 1994), 111; San’ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’el-Himyeri, *el-Muşannef*, nşr. Habîburrahman el-A’zamî (Beirut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1392/1972), 5/490, 491 (No. 9784).

²⁵ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyâd: Dâru ‘Âlemi’l-Kütüb, 1423/2003), 11/49; Neşvân el-Himyeri beytte geçen “tescüdü” kelimesinin musafaha/tokalaşmayı ifade eden tahiyye/selamlama anlamında olduğunu söylemektedir. Bk. Neşvân el-Himyeri, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa’d b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî, *Şemsü’l-’ulûm ve devâ’ü kelâmi’l-’Arab mine’l-külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî-Mutahhar b. Ali el-Iryânî-Yûsuf Muhammed Abdullah (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1420/1999), 5/2982.

²⁶ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbü’l-luğa*, nşr. Ömer Selâmî-Abdülkerîm Hâmid, Danışman. Muhammed Ivaz Mura’aab (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1421/2001), 10/301.

²⁷ Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kâhire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısrıyye, 1364), 345.

²⁸ Bk. et-Tevbe 9/108.

²⁹ Bk. et-Tevbe 9/107.

³⁰ Bk. el-Kehf 18/21.

³¹ Örnek olarak Bk. el-Bakara 2/114; Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî, *el-Mu’cem*, 345.

³² Örnek olarak Bk. el-Bakara 2/144; Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî, *el-Mu’cem*,

kastedildiği ifade edilmektedir.³³ Kehf Sûresinde sözü edilen mescid, şehrin ileri gelenlerinin çocuklarından³⁴ putlara tapmamak için mağaraya sığınan tevhit ehli gençlerin hatıralarının sembolü, insanlığa örnek olmak üzere yapılacak binayı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kubâ veya Mescid-i Nebevî'nin kastedildiği “takvâ üzerine kurulu mescid”,³⁵ Hz. Peygamberin hayat modeli oluşturmak, toplumu ve devleti yönetmek üzere kullandığı mekân olarak tarif edilebilir. Dirâr mescidi ise Hz. Peygamber'e ve İslâm toplumuna karşı girişilen reconquista³⁶/karşı hicret hareketinin odağı, merkezi olan yerdir.³⁷

Mescid-i Nebevî ölçü olarak alındığında mescid günümüzde anlam kaybına uğramış bir kelimedir. Zira Hz. Peygamber'in mescidi idarî, siyasî, iktisadî, hukukî, askerî, eğitim-öğretim, vakıf ve benzeri İslâm kurumlarının kendisinden neşet ettiği ana merkezdir. Kadim Arapça sözlüklerde kelimenin bu anlamı bulunmaktadır. Tay kabilesinin dilinde “s-c-d” maddesinin ism-i fâil kalıbı olan “sâcid” kelimesine “dikilen, ayakta duran” anlamına gelen “el-muntasıb” karşılığı verilmektedir.³⁸ Aslında Kâbe'nin Harem sınırlarını belirleyen dikili taşlara aynı kökten “nusb, çoğulu ensâb” dendiği hatırlanacak olursa³⁹ mescid kelimesinin

198; Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısrî el-Minhâcî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Ebü'l-Fazl ed-Dimyâtî (Kâhîre: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 481.

³³ Bk. el-İsrâ 17/1.

³⁴ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Tefsîrü't-Ta-berî/Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Ḳur'ân*, nşr. İslâm Mansûr Abdülhamîd, Ahmed 'Âşûr İbrâhîm-Ahmed Ramazân Muhammed (Kâhîre: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010), 7/540.

³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/124-127; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Ḳur'ân/Tefsîrü's-Sa'lebî*, Ebû Muhammed İbn Âşûr, Gözden geçirme ve tetkik. Nazîr es-Sâ'idî (Beyrut: Dâru İh-yâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 5/94.

³⁶ Geri döndürmek, çevirmek anlamına gelen Reconquista, Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hıristiyanların, yarımadaadaki Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırma amaçları ve çabalarına verilen isimdir. 1492 yılında son Endülüs devletinin yıkılmasıyla başarıya ulaşan Reconquista, İspanyolca'da “yeniden fetih” anlamına gelmektedir. Bk. Corriente, Federico Córdoba, *Nuevo Diccionario Español-Arabe* (Madrid: Instituto Hispano-Arabe De Cultura, ts.), 986; Rızâ, Yûsuf Muhammed, *Al-Muîn Diccionario Español-Arabe* (Lübân: Mektebetü Lübân Nâşîrûn, 1993), 595.

³⁷ Bk. et-Tevbe 9/107.

³⁸ İbnü's-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, *el-Ezâdâd*, nşr. August Haffner [Selâsetü kütüb fi'l-ezâdâd içerisinde] (Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâtolikiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'îyye, 1912), 196; İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *Kitâbü'l-Ezâdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-As-riyye, 1407/1987), 294 (md: 195).

³⁹ Bk. Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed, *Ahbâru Mekte ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-En-

anlamı farklı bir boyut kazanacaktır.

5. Medine İslâm Devletinin Teşekkülü

Hicretten kısa bir süre önce hac mevsiminde Medine'den gelen Müslümanlar Mekke'de Akabe mevkiinde Hz. Peygamber'le görüşmüşler ve onunla (s.a.s.) “savaş biati”⁴⁰ yapmışlardır.⁴¹ Hz. Peygamber bu toplantıda kendi adına görev yapacak on iki temsilci seçmiş,⁴² bu kimseleri Hz. Musa'nın yardımcılarını⁴³ ve Hz. İsa'nın havarilerine benzeterek onlara “sizler toplumunuzun kefilisi ben de toplumumun kefilisiyim” demiştir.⁴⁴ Akabe'de yapılan bu son sözleşme Medine İslâm Devletinin temeli olma özelliği taşımakta, lideri Mekke'de olan, Medine'ye beklenen ve yöneticilerinin belirlendiği devletin kurulmasına işaret etmektedir. Bir başka anlamı ise, uğrunda ölümün göze alındığı Hz. Peygamber'in dinî ve dünyevî en üst otorite olarak Medine'ye davet edilmiş olmasıdır.⁴⁵

6. Karşı Hicret Temsilcileri

Karşı hicret hareketi doğrudan Hz. Peygamber'in şahsını, ailesini, inananları nihayetinde elçiliğini hedef almış, her fırsatta galip gelme ve Medine'den çıkarma vurgusunu dile getirmiştir. Bu bölümde Medine dönemi boyunca Hz. Peygamber'e muhalefette öncülük etmiş kişiler ele

delüs, 1403/1983), 2/127 vd.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/373 (No. 22700). Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid-Saîd el-Lehhâm-Ahmed Berhûm (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 37/373.

⁴¹ Rebî' b. Habîb, Ebû Amr er-Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhîdî el-Basrî, *el-Câmi'u's-Şâhih/Müsned* (Umân: Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Diniyye, 1432/2011), 100 (No. 1); Vercelânî, Ebû Yak'ûb Yûsuf b. İbrâhîm, *Kitâbü't-tertib*, tashih ve ta'lîk. Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd es-Sâlimî (Umân: Mektebetu Maskat, 1424/2003), 285; Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm, *Şerhu'l-Câmi'i's-Şâhih/Müsned* (Umân: Metâbi'u'l-Âlemiyye, ts.), 2/282, 283.

⁴² Becelî, Ebân b. Osmân el-Ahmer, *el-Meb'as ve'l-megâzi ve'l-vefât ve's-sakîfe ve'r-ridde*, nşr. Resûl Ca'feriyan (Kum: Merkezu'n-Neşri't-Tâbi'i'l-Mektebi'l-İlâmi'l-İslâmî, 1417), 58; Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs, *Ahbârü Mekke fi kadîmi'd-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheys (Beyrut: Dâru Hızır, 1414/1994), 4/237 (No. 2542).

⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 1/296; Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. Alî Muhammed Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004), 16/224.

⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/92; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/172.

⁴⁵ Şulul, Kasım, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 374.

alınacaktır.⁴⁶

6.1. Ebû Âmir

Mescid-i Nebevî'nin hicretin gayesini gerçekleştirmekteki önemi, etkisi ve Peygamber'e karşı yürütülen muhalefetin yapısı, çalışma biçimi ve karşı hicreti (hicrete karşı hicret) anlayabilmek için ele alınması gereken konulardan biri Mescid-i Dırâr'dır. Hicretten sonra Hz. Peygamber'e karşı muhalif hareketin somut ve sembol ismi diyebileceğimiz Mescid-i Dirâr'ın oluşum sürecini hicretin ilk yıllarına götürmek mümkündür. Zira söz konusu yerin yapımının arka planındaki isim Hz. Peygamber'le tartışmış ve hayatı boyunca ona karşı duruş sergilemiş birisidir.⁴⁷ Mescid-i Dirâr, Medine'deki nifak hareketinin ortak yapımı olsa da, bu hareketin üst aklı, yönetici ve yönlendiricisi diyebileceğimiz kişi, seçkin sahâbi, Uhud savaşı şehidi, Hanzale'nin (ö. 3/625) babası Ebû Âmir'dir (10/631-32 [?]).⁴⁸ Nitekim kaynaklar bu kişinin nesebini Hanzale'nin tanıttığı yerlerde zikretmektedirler.⁴⁹

Rum asıllı bir anneden olan Ebû Âmir,⁵⁰ ibadetlerine dikkat eden,⁵¹ hanif dini üzere olduğunu söyleyen, çul giyen⁵², rahip gibi davranan,

⁴⁶ Zülhveysıra'nın ganimet taksimi sırasında adaletle davranmamakla itham etmesi gibi Hz. Peygamber'e karşı saygısızlık yapanlar bahse konu edilmemiştir. Hz. Ömer bu kişi hakkında münafik nitelemesi yapmıştır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/123 (No. 14820).

⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî *Telhîşü'l-müteşâbih* adlı eserinde Ebû Âmir'i "Ensârî" nisbesi ile anmaktadır. Hanîf olduğu söylenen Ebû Kays b. Eslet ile birlikte Evs kabilesi adına Hz. Peygamber'le görüşmek üzere gittiklerini, Hz. Peygamber ile mescidde görüştiklerini aktarmakta, sonunda "Bunlar ensardan Rasulullah'ı (s.a.v.) ilk karşılayanlardır" denmektedir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Telhîşü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-taşîf ve'l-vehm*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî (Dimaşk: Dâru Tîlâs, 1985), 1/257, 258. İbn Hacer el-Askalânî haberi reddetmemekte şaz olduğunu söylemektedir. İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-İşâbe fi tem-yîzi's-şahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Alî Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 7/252, 253.

⁴⁸ Esbâb-ı Nüzul'e dair rivayetler Âl-i İmrân 3/89; en-Nisâ 4/142; el-A'râf 7/175; et-Tevbe 9/101, 107 ve 108. âyetleri Ebû Âmir'le irtibatlı olarak değerlendirmektedirler.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İşâbe*, 2/119.

⁵⁰ İbn Atyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâfî el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/81.

⁵¹ Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ, *Zehretü't-tefâsîr* (b.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 7/3443.

⁵² Çul olarak çevirdiğimiz kelimenin aslı "müsûh"tur. Keçi kılı veya kenevir'den dokunan, çul yapımında kullanılan kaba sert kumaş veya aba'dır. Çoğunlukla keçi kılından yapılmakta ve siyah renkli olmaktadır. Çıplak bedene, vücuda eziyet olsun diye, hatalara karşı duyulan hüznün veya tevbe alameti olarak giyilen bir giysidir.

soylu, itibarlı, ilişkileri güçlü birisidir. Hz. Peygamberle Medine'ye geldiğinde tartışmış, açık muhalefet sergilemiştir. Bedir savaşında [17 Ramazan 2/624] Mekke'de bulunduğu⁵³ göz önünde bulundurulursa 624 tarihine kadar kendisiyle birlikte hareket eden on küsur,⁵⁴ on beş⁵⁵ veya elli kişi⁵⁶ (gençle)⁵⁷ çöle/badiyeye gidecekmiş görüntüsüyle⁵⁸ Mekke'ye göç etmiştir.⁵⁹ İbn Hişâm'ın, İbn İshâk kaynaklı verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber'le Ebû Âmir arasındaki tartışma şu şekilde cereyan etmiştir.

Medine'de ensarı teşkil eden Kahtânî asıllı iki Arap kabilesinden biri olan Evs'in ileri gelenlerinden Ebû Âmir,⁶⁰ Medine'ye hicret ettiği zaman Resûlullah'a (s.a.s.) gelmiş ve O'na: -getirmiş olduğun bu din nedir? diye sormuş, Hz. Peygamber: -İbrahim'in dini olan hanifliği getirdim şeklinde cevap vermiştir.⁶¹ Ebû Âmir: -ben de onun üzerideyim, deyince Rasûlullah (s.a.s.): -sen onun üzerinde değilsin diye karşılık vermiştir. Ebû Âmir: -hayır bilakis onun üzerideyim, fakat ey Muhammed! Sen hanifliğe onda olmayan şeyleri sokuşturdun⁶² demiş, Hz. Peygamber de: -böyle yapmadım, ben ancak tertemiz saf bir şekilde getirdim cevabını vermiştir. Ebû Âmir: -Allah, yalancıyı sürülmüş, gurbette, tek başına öldürsün! diye beddua etmiştir.⁶³ Bu rivayette iki husus dikkati çekmektedir. İlki Ebû Âmir'in Hz. İbrahim'in dini olan haniflik üzerinde olduğunu öne sürmesi,

⁵³ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 1/206.

⁵⁴ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-Nebîyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/222.

⁵⁵ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Kitâbü'l-Egâni* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1414-15/1994), 15/126.

⁵⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 1/205, 206; İbn Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, 2/28; Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî, *Mürücu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, nşr. Charles Pellat (Beyrut: el-Câmi'atu'l-Lübânîyye, 1966), 1/82.

⁵⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, 3/30; İbn Hazm, *Cevâmî'u's-sîre*, 95.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *et-Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002), 1/288.

⁵⁹ Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/132.

⁶⁰ Bk. İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 1/380 (No. 549).

⁶¹ Kâdî Abdülcebbar "senin iddiana göre aradığın hanif dini" şeklinde aktarmaktadır. Bk. Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Teshâtü delâ'ili'n-nübüvve*, thk. Abdülkerim Osman (Beyrut: Dâru'l-'Arabiyye, 1386/1966), 2/475.

⁶² İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 3/184.

⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, 2/226, 227.

ikincisi ise Hz. Peygamber'in haniflik'te olmayan şeyleri hanifliğe kattığı iddiasıdır. Bu iddia Ebû Âmir'in her iki dini bildiği ve mukayese ettiğini düşündürmektedir. Rivayette Hz. Peygamber'in Ebû Âmir'i bilmemekle değil haniflik üzerinde olmamakla itham ettiği belirtilmektedir.

Hz. İbrahim'in dini üzere hanif dinine mensup olduğunu söyleyen, Hz. Peygamber'i hanifliğe onda olmayan hususları katmakla suçlayan, Medine'ye İslâm girmeden önce kendisini Allah'a (c.c.) adayan,⁶⁴ Allah'ı (c.c.) birleyen,⁶⁵ şirkten yüz çeviren⁶⁶ Ebû Âmir, Mekke'ye göç etmiştir. Yahudi din adamları ve âlimlerinin Kureyş putperestlerine "sizin dininiz onun dininden daha hayırlıdır" demeleri gibi,⁶⁷ Kureyş'in hak üzere olduğunu söylemiş,⁶⁸ Hz. Peygamber'e karşı kışkırtmış, onları savaşmaya teşvik etmiş ve toplumunun kendisini gördüklerinde itaat edeceklerini ve onunla birlikte hareket edeceklerini telkin etmiştir.⁶⁹ Kendisi de, birlikte göç etmiş olduğu elli kişiyle Uhud harbinde Hz. Peygamber'e karşı savaşmıştır.⁷⁰

Önceki dönemlerinde ilim⁷¹ ve din⁷² arayışında olan Ebû Âmir muhtelif yerlere yolculuk yapmış, haniflik hakkında Ehl-i kitâb'tan araştırmalar yapmıştır. Ehl-i kitâb'tan görüş alışverişinde bulunduğu âlimler kendisine Hz. İbrahim'in dininden bir peygamber geleceğini haber vermişlerdir.⁷³ Ebû Âmir, Ehl-i kitâb'ın ilmini okumuş, Tevrat ve İncil üzerine uzman birisidir.⁷⁴ Ehl-i kitâb arasında saygınlığı bulunmaktaydı.⁷⁵ Kendisinin

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/408; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nisâbüri, *Garâ'ibü'l-Kur'an ve regâ'ibü'l-furkân*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996), 3/346.

⁶⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 9/533.

⁶⁶ Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs* (b.y.: Matba'a Osmân Abdürrezzâk, 1302), 1/32.

⁶⁷ Bk. en-Nisâ 4/51.

⁶⁸ Bk. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 1/206.

⁶⁹ Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/222.

⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/28.

⁷¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru Mukâtil*, 2/196; Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 8/393.

⁷² Sem'ânî, Ebû'l-Muzaff'er Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî, *Tefsîrü'l-Kur'an* (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 2/348.

⁷³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, nşr. Muhammed Revvâs Kal'acî-Abdülber Abbas (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406/1986), 80, 81 (No. 41); Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/32.

⁷⁴ Bursevî, Ebû'l-Fidâ İsmâil Hakkî b. Mustafâ el-İslâmbülî el-Hanefî el-Halvetî, *Rûhu'l-Beyân*, nşr. Abdüllatif Hasan Abdurrahmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1439/2018), 3/527.

⁷⁵ Zühaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîdeti ve's-şerî'ati ve'l-menhec* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1430/2009), 6, 44.

peygamberlikle görevlendirileceği beklentisi içerisindeydi.⁷⁶ Şirk'ten kaçınan, kulluğa dikkat eden,⁷⁷ Rum kökenli Ebû Âmir⁷⁸ Ehl-i kitâb ile görüşürdü. Yaşadığı ortam Yahudiler ile çevrili olmasına rağmen o Hıristiyanlığı benimsemişti.⁷⁹ Dinî riyaset arzu ediyordu. İdarî reislik için hazırlanan Abdullah b. Übey [Ebû'l-Hubâb Abdullâh b. Übeyy b. Mâlik b. Hâris (ö. 9/631)] ile akraba olup,⁸⁰ Abdullâh b. Übeyy, Ebû Âmir'in teyzesinin oğludur.⁸¹

Mukâtil b. Süleymân Ebû Âmir için Yahudi demektedir.⁸² Bu tanımlama Ebû Âmir'in savruluşunu anlatmaktadır. Zira İslâm'a katkıda bulunması beklenen eğitilmiş, şehirli bir insanın haniflikten putperest işbirlikçiliği⁸³, Yahudi yandaşlığından⁸⁴ Hıristiyanlığa doğru evrilen hayat hikâyesi oldukça hüznülüdür.⁸⁵ Ebû Âmir, kişisel hırslara mağlup olmanın⁸⁶ kişi

⁷⁶ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/335; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 14/360.

⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 2/196; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 95.

⁷⁸ Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 14/359.

⁷⁹ Hattâbî, Hz. Peygamber'in hicretinden önce Ebû Âmir'in Haniflik üzerinde olduğunu, hicretten sonra Ensâr'ın Hz. Peygamber'e biat ettiklerini öğrenince değiştiğini ve haniflikten vazgeçtiğini aktarmaktadır. Bk. Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *Garîbü'l-hadis*, thk. Abdülkerim İbrâhîm el-Azbâvî' (Mekketü'l-Mükerreme: Câmî'a Ümmi'l-Kurâ, 1422/2001), 1/673; Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *Esbâbü'nizâli'l-Kur'an*, nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 264. Vâhidî, Ebû Âmir'in Hz. Peygamber Medine'ye geldikten sonra Hanefiliği bıraktığını söylemektedir; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 14/362. Ebû Âmir ibadete düşkün, kendisini Allah'a adanmış birisidir. Bu nedenle "rahîp" diye anılmıştır. Ebû Âmir Hz. Peygamber'e gelerek "duyduğuma göre kişilerin arasını açıyor-muşsun, benim Hanzala adında bir oğlum var onu bana bırak" demiştir. Bk. Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 14/361.

⁸⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bah-rü'l-muhtî*, thk. Züheyr Cuayd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431-1432/2010), 5/503.

⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 3/408.

⁸² Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 2/195, 196.

⁸³ İbrahimî din üzere yaşadığı iddiasında bulunan Ebû Âmir Kureyş putperestlerine "Muhammed'in kökünü kazıyınca kadar sizinle birlikteyiz, ona düşmanlık ve ona karşı savaşmak üzere sizinle anlaşmaya geldik" demiştir. Birlikte Bedir'deki kayıplarını hatırlayıp Müslümanlara karşı nefretlerini tazelemişlerdir. Ebû Süfyân "merhabalar, hoş geldiniz! Bizim için insanların en iyisi Muhammed'e düşmanlıkta bize yardım edenlerdir" demiştir. Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 2/441, 442; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/222.

⁸⁴ İslâm karşıtlığında Medine Yahudileri ile nifak hareketi mensupları birlikte hareket etmişlerdir. Süveylim adındaki Yahudi evini nifak hareketi mensuplarının toplantıları için tahsis etmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, 4/157.

⁸⁵ Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Teşbîtü delâ'il*, 2/475. Ebû Âmir "gün gelecek dinim üstün gelecek, geniş kalabalıklar oluşacak ve saygınlık kazanacak" diye savunuyordu.

⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/367.

veya kitlelerin sapmalarındaki etkisini anlamak için ibret alınası bir model olarak karşımızda durmaktadır.

Ebû Âmir, hakkında nakledilen iyi niteliklere rağmen⁸⁷ ahlâken örnek olabilecek davranışlar sergileyememiştir.⁸⁸ Herakleios'un (ö. 20/641) dini üzere olduğu belirtilen⁸⁹ Ebû Âmir'in hicretin onuncu senesinde Rum diyarında Herakleios'un yanında, Kınnesrîn'de⁹⁰ öldüğü belirtilmektedir.⁹¹

6. 2. Abdullah b. Übey

Abdullah b. Übey ortamı gözetleyen ve durumdan istifade etmek isteyen bir figürdür. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesinden önce ortamın karışıklılığından yararlanmış, hicretten sonra ise aynı yöntemi takip etmiş ve hicret öncesinde hazırlandığı reisliği elde etmenin beklentisi içerisinde olmuştur. Medine dışında Hz. Peygamber'e muhalefet eden Ebû Âmir ile işbirliğiyle Medine içerisinde Hz. Peygamber'e muhalefet etmiştir.⁹²

⁸⁷ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 6/123.

⁸⁸ Ebû Âmir 50 veya 70 (Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, 2/230) kişiyle Medine site devletine karşı savaşmak için Mekke'den Kureyş ile birlikte hareket etmiştir. Ebvâ'ya gelindiğinde Hind bnt. Utbe Uhud'da esir düşebilecek kişilere karşılık olmak üzere Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin kabrini açarak naaşını çıkarmayı teklif etmiştir. Ebû Süfyan konuyu istişare etmiş, Kureyş'liler mukabele-i bi'l-misil endişesiyle böyle bir kapı açılmamasını söylemişlerdir (Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, 2/272, 273; Makrîzî, *İmtâ' u'l-esmâ'*, 1/132). Putperestlerin kabul etmedikleri böyle bir durumda Ebû Âmir'in tavri görülmemektedir. Uhud'da savaşı ilk kızıştıran (İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, 2/30), Müslümanların düşmeleri için çukurlar kazdıran Ebû Âmir olmuştur (Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 1/244; Makrîzî, *İmtâ' u'l-esmâ'*, 13/257). Savaş sonunda şehitlere müslâ yapılırken seyirci kalmış sadece oğluna [Hanzale b. Ebî Âmir Amr b. Sayfî el-Ensârî el-Evsî (r.a.)] yapılmamasını istemiştir (Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1049; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/52). Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Mekke'ye, oradan Tâif'e oradan Hevâzin'e sonra ise kendi halkı tarafından seçilmiş meşru yönetimi askeri darbe ile devirebilmek için ölünceye kadar gayret etmiştir.

⁸⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdülâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1418/1997), 7/189.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 2/196; Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd/İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, nşr. Hasan Muhammed el-Mes'ûdî, danışman. Muhammed Muhammed Abdüllatîf (Mısır: el-Matba'atü'l-Mısriyye, 1347/1928), 2/296.

⁹¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987), 2/200; İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *eş-Şikât* (Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1398/1978), 2/123; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Târihu medineti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 41/141; İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Bugyetu'l-Taleb fi Târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/4498.

⁹² Bk. Kar'ânî, Rızâ b. Alî, *A'dâu'n-Nebî Zemen en-Nübüvve* (Beyrut: Dâru't-Talî'a,

Huzaa [خزاعة] kabilesinden Selûl isimli babaannesine nisbetle anılan Abdullah b. Übey, Medine’li Hazrec kabilesine mensuptur. Medine’nin iki büyük kabilesi Evs ile Hazrec arasında cereyan eden ikinci fîcâr ve Hicretten beş veya altı yıl önce (617) cereyan eden Buâs harbine katılmamış her iki kabilenin de güvenini kazanmış, ondan önce hiç kimsede görülmemeyen bir şekilde Evs ve Hazrec kabilesi onun liderliği üzerinde görüş birliğine varmıştı. Tâc giydirme ve melik olarak ilan edilme merasimlerine hazırlık yapılmakta idi.

Arapça ve İbrânîce yazabilen Abdullah b. Übey⁹³, Hazrec kabilesi içerisinde sevilen sayılan itibarlı⁹⁴ birisidir.⁹⁵ Akabe biatlarının ikincisinin yapıldığı sırada Abdullah b. Übey de Mekke bulunmaktadır. Abbâs [Abbâs b. Ubâde b. Nadle el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 3/624)] biatın daha güçlü ve sağlam olması amacıyla Abdullâh’ın katılması için toplantıyı ertelenmesini istemiş, Abdullâh toplantıya gelmemiş, biat ona bilgi verilmeden gizlice yapılmıştır.⁹⁶ Hazrec kabilesinden İslâm’a yoğun katılımlar olmuş ve Medine’de İslâm’ın yayılmasında Hazrec’lilerin önemli katkıları olmuştur. Hz. Peygamber’in Medine’ye gelişiyle idari liderliği elinden giden, çevresini kaybeden Abdullâh hayatı boyunca Medine’de Hz. Peygamber’e muhalefet etmiş en kritik zamanlarda Hz. Peygamber’i zor durumda bırakmıştır.⁹⁷ Belki de kaybetmiş olduğu liderliği ve elinden kayıp giden Medine Şehir Devleti başkanı (melik) olma durumunu yeniden kazanmak için Hz. Peygamber’in Medine’den çıkartılması için çabalamış ve Hz. Peygamber’ibununla tehdit etmiştir. Hz. Peygamber’in 2 Şâban 5/27 Aralık 626’da çıktığı 1 Ramazan 5/24 Ocak 627 tarihinde Medine’ye döndüğü Müreysi’ (Benî Mustalık [بنو المصطلق]) gazvesinde “*hele Medine’ye dönelim, o zaman güçlü olan zayıf olanı oradan çıkaracak*”⁹⁸ diyerek

2010), 120 vd.

⁹³ Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu’l-büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ’-Ömer Enis et-Tabbâ’ (Beyrut: Müessesetü’l-Ma’ârif, 1407/1987), 663, 664.

⁹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/9.

⁹⁵ Abdullah b. Übey b. Selûl Müslüman olduktan sonra da kendisine konum ve değer verilmiştir. Örnek olarak bk. Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, 1/318.

⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-nebeviyye*, 2/93.

⁹⁷ Örneğin Uhud savaşından sonra ortaya çıkan tablo karşısında Abdullah b. Übey b. Selûl ve onunla birlikte hareket edenler şiddetli bir karalama kampanyası başlatmışlardır. Bk. Âl-i İmrân 3/156. Yahudiler de farklı bir söylemle “Muhammed krallık/meliklik peşinde” diyerek onlara destek olmuşlardır. Bk. Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, 1/317; İbnü’r-Rif’a, Ebü’l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî, *Kifâyetü’n-nebîh şerhu’l-tenbîh*, nşr. Mecdî Muhammed Sürûr Bâsellûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009), 16/377. Benzeri bir iddia Ebü Süfyan tarafından dile getirilmiş ancak Hz. Peygamber’in amcası Abbas tarafından “o mülk değil Nübüvvetir” denilerek düzeltilmiştir. Bk. Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, 2/822.

⁹⁸ el-Münâfikûn, 63/8.

tehditler savurmuştur.⁹⁹

Abdullah b. Übey b Selûl'un bu tehdidi herhangi bir yetki, gerekçe ve hukukî karara dayanmamaktadır. Hukuksuzluk yoldan çıkan kişi ve toplumların karakteristik özelliklerindedir. Böyleleri hukuk aramaksızın, asılsız algı oluşturup, oluşturdukları algı ile kişi, kurum ve değerleri yıpratmayı yöntem haline getirmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, Hûd Peygamber'in elçi olarak gönderildiği toplumu "uydurma/ları yaşam tarzı haline getirmiş" biçiminde tasvir etmektedir.¹⁰⁰

Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) bildirdiğine göre Bedir savaşıdan bir süre önce Kureyş ileri gelenleri Abdullah b. Übey b. Selûl'e ve Evs ve Hazrec kabilelerinden putperest olanlara mektup yazmışlardır.¹⁰¹ Bu mektup Kureyş ileri gelenlerinin Abdullâh'ı Medine'nin lideri gibi gördüklerini, resmi muhatap olarak Abdullah b. Übey'i tanıdıklarını göstermekte aynı zamanda bu mektubun yazılmasının ardında Ebû Âmir'in olduğunu düşündürmektedir. Zira Bedir savaşıdan sonra Yahudiler'e de benzer bir mektup göndermişlerdir.¹⁰²

Abdullah b. Übey b. Selûl, Uhud savaşının nerede yapılacağına dair yapılan istişare toplantısına katılmış, Hz. Peygamber ile aynı kanaati ifade etmiştir.¹⁰³ Uhud harbinden sonra gerçekleştirilen Hamrâu'l-Esed seferine katılmak istediğini söylemiş fakat Hz. Peygamber izin vermemiştir.¹⁰⁴ Benî Mustalik gazvesine münafıklardan yoğun katılım olmuş, onlarla birlikte Abdullah b. Übey'de bulunmuştur. Hicretin 6. senesinde çıkılan Hudeybiye seferine Abdullah b. Übey katılmıştır. Hudeybiye'de konaklayan Müslümanlar Mekke'ye alınmamış, Kureyş Abdullah b. Übey'e haber göndererek dilerse Kâbe'yi tavaf etmesine izin vereceklerini bildirmiş, Abdullah, oğlunun da etkisiyle "Resûlullah (s.a.s.) tavaf edinceye kadar ben de tavaf etmeyeceğim" diye haber göndermiştir.¹⁰⁵ Ön görüşme yapmak üzere gönderilen Hz. Osman'ın öldürüldüğü şayiasının ulaşması üzerine yapılan Rıdvân Biatına Abdullah b. Übey b. Selûl de iştirak

⁹⁹ Hevvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 4/357, 358.

¹⁰⁰ Bk. Hûd 11/50.

¹⁰¹ Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb, *el-Megâzi'n-nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 71.

¹⁰² Zührî, *el-Megâzi'n-nebeviyye*, 72.

¹⁰³ İbn İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzi*, 324; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 1/209, 210, 217.

¹⁰⁴ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, nşr. Abdülmu'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008), 3/313; Halebî, Ebû'l-Ferrec Nürüddin Alî b. Burhâniddin İbrâhîm b. Ahmed, *es-Siretü'l-Halebiyye/İnsânü'l-'uyün fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn* (Mısır: Matba'atu Muhammed Alî Sabîh, 1353/1935), 2/271.

¹⁰⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 2/605.

etmiştir.¹⁰⁶ Aktarılanlarda görüldüğü üzere nifak hareketinin öncülerinden Abdullah b. Übey Medine İslâm Devletinin güvenliğini ilgilendiren istişare toplantılarına katılmış, savaşlarda yer almıştır. Bunun yanında en kritik zamanlarda bölücü ve yıkıcı faaliyetlerde bulunmuş, Hz. Ömer gibi sahabilerin tepkilerine rağmen Hz. Peygamber, Abdullah b. Übey ve onunla birlikte hareket edenleri cezalandırmamış, devlet gücünü kullanmamıştır.¹⁰⁷

Münafıklar imanı ahlaka dönüştürmemiş kişilerdir. Abdullah b. Übey Hz. Peygamber’i tanıyan, oğlu ve kızkardeşi (Cemile) vesilesiyle tevhide bilen, Ebû Âmir, Ebû Kays gibi kişilerden Hanifliği, dostluk kurduğu Yahudilerden Yahudiliği gören birisi olmasına karşın nifak hareketi içerisinde kalmıştır. Zengin, Utum¹⁰⁸ sahibi,¹⁰⁹ ikili ilişkileri güçlü¹¹⁰ bir kişiliktir. Hicret öncesi dönemde Medine’de kurulan pazarlardan (sûk, ç. esvâk) Muzâhim, Abdullah b. Übey b. Selûl’ün’dür ve bu Pazar Abdullah için ekonomik, siyasi güç anlamına gelmektedir. Abdullâh, İslâm ordusunun Tebük seferinden döndüğü, Dırâr Mescidi’nin ortadan kaldırıldığı günlerde [Şevvâl veya Zilkâde] ölmüştür.¹¹¹

7. Tebük Seferi ve Nifak Hareketi

Taberânî’nin (ö.360/971) aktardığına göre Hıristiyan Araplar Herakleios’a “Nübüvvet iddiasında bulunan kişi öldü, halkına kıtlık isabet etti, malları telef oldu, buranın halkını dinine katmak istiyorsan tam zamanıdır” şeklinde mektup yazmışlar,¹¹² Herakleios büyük komutanlardan

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü ’n-nebeviyye*, 3/262; Taberî, *Târîhu ’l-ümm ve ’l-mülûk*, 2/122.

¹⁰⁷ Vâkıdî, *Kitâbü ’l-Megâzi*, 1/318.

¹⁰⁸ Utum ç. Âtâm (أطم ج أطم): Arap yarımadasında Negrân, San’â’ gibi yerlerde İslâm’dan önce ve sonra görülen, çoğunlukla siyah bazalt taşlardan inşa edilen, tavanına kereste serilen, kale gibi korunaklı, savaş zamanlarında kale ve sığınak vazifesi gören (الحصون), genellikle kare (murabba’) şeklinde, köşk (القصور) tarzı yüksek binalara denmektedir. Konum, itibar ve servet göstergesi olarak, mimari gösteriş ve süsleme sanatlarının ortaya konduğu, bu cümleden olarak erkek olsun, kadın olsun sahibinin ismiyle anıldığı yapılardır. Bk. Abduh, Abdullâh Kâmil Mûsâ, *Âtâmu ’l-Medîne bi’l-Cezîre fi’l-Câhiliyyeti ve ’l-İslâm*, *Mecelletu ’d-Dirâsâti ’t-Târîhiyye ve ’l-Hadârâti ’l-Misriyye*, 5 (Ekim 2018), 77-137. Ayrıca bk. Ka’kî, Abdülazîz b. Abdirrahmân b. İbrâhîm, *Me’âlimu ’l-Medîneti ’l-Münevvereyne beyne ’l-’imâra ve ’t-târîh* (Beyrut: Metâbi’u Dâri İhyâi’-t-Türâsi’l-’Arabî, 1419/1998), 2/49 vd.

¹⁰⁹ Hıyârî, Ahmed Yâsîn Ahmed, *Târîhu ’l-Me’âlimi ’l-Medîneti ’l-Münevvereyne Kadîmen ve Hadîsen* (Cidde: Müessesetü’l-Medîne li’s-Sahâfe (Dâru’l-İlm), 1414/1993), 30 (Müellif 128 adet utum saymaktadır.).

¹¹⁰ Makrîzî, *İmtâ ’u’l-esmâ’*, 1/123. Abdullah b. Übey, İslâm’ın doğusunda Medine’de yaşayan üç yahudi kabilesinden biri olan Medine’nin güneybatısındaki Vâdibuthân’da oturan Benî Kaynukâ’ ile anlaşmalıdır.

¹¹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü ’l-ereb*, 16/302.

¹¹² Taberânî’nin naklettiği metinde “başkasına ait olanı kendisininmiş gibi iddia etmek/kendisine mal etmek” anlamındaki “intihâl” kelimesi İbn Hacer’in aktarımında “id-dia / [يدعي النبوة]” olarak yer almaktadır. İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüd-

Kubâz [قباد] veya Zanâd [الضناد] isminde birisini görevlendirmiş, emrine kırk bin asker hazırlatmış olduğu bilgisi Hz. Peygamber'e ulaştıca, Hz. Peygamber Tebük seferi hazırlıklarına başlamıştır.¹¹³

Yine hadiselerin seyri Tebük seferinin düzenlenmesinin nedenlerinden birisinin Medine içinde¹¹⁴ ve dışında giderek güçlenen muhalefet hareketinin umut bağladığı Rumlardan veya Rumların desteğindeki Arap kabilelerinden gelecek savaş propagandasının önüne geçmek olduğunu düşündürmektedir.

Hız. Peygamber Tebük seferine hazırlanırken Abdullâh b. Übey b. Selûl İslâm ordusunun moral ve motivasyonunu bozmak, kalplere ve gönüllere korku salmak için "Muhammed, büyük bir zorlukla, sıcakta ve dönüşü olmayan uzak bir şehre doğru sarı ırkla savaşmaya gidiyor, Muhammed sarı ırkla savaşı oyun zannediyor. Allâh'a yemin olsun ki daha şimdiden onun arkadaşlarını urganlara bağlanmış vaziyette görür gibiyim!"¹¹⁵ diyerek kara propagandasına devam etmiştir. Tebük seferine nifak hareketinden katılanlar da olmuştu. Sefer boyunca Abdullâh'ın propagandasını tekrar etmeyi sürdürmüşlerdir. Ammâr b. Yâsir [Ebü'l-Yakzân Ammâr b. Yâsir b. Âmir el-Ansî (ö. 37/657)] durumdan haberdar olmuş, Hz. Peygamber'e bilgi vermiş, söz konusu lafları sarf eden Vedîa Hz. Peygamber'e gelerek özür dilemiştir.¹¹⁶

Stratejik bir savaş öncesi kritik zamanlarda nifak hareketine mensup kişiler tarafından yürütülen bu gizli diyaloglardan daha fazlasını Ammâr duymuş veya haberdar olmuş olmalıdır. Zira sefer dönüşü Hz. Peygamber'e düzenlenen öldürme girişimi sırasında Ammâr Hz. Peygamber'in yanında bulunmuştur.¹¹⁷

Hız. Peygamber Tebük seferindeyken, Humus'ta¹¹⁸ veya Dımaşk'ta

dîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Şu-ayb el-Arnaût- Âdil Mürşid-Muhammed Kâmil Karâbileli-Saîd el-Lehhâm (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434/2013), 12/703, 704.

¹¹³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 18/231, 232 (No. 577). Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemü'l-kebir*, neşr. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 18/231, 232.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî Medine'de üçyüz erkek, yüz yetmiş kadın münafik olduğunu söylemektedir. Bk. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Keşfü'l-Müşkil min hadîsi's-Şahîhayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 1/109.

¹¹⁵ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 3/995, 996.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/185; 3/1003, 1004.

¹¹⁷ Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 1/434.

¹¹⁸ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 3/1015.

kaldığı¹¹⁹ belirtilen Rum Kayser'i Herakleios'a cizye âyetinin¹²⁰ de eklendiği ikinci bir davet mektubu gönderdiği bildirilmektedir.¹²¹ Başarılı geçen Tebuk seferi dönüşü Hz. Peygamber'e düzenlenen suikast son anda önlenmiştir.¹²²

Ebû Âmir dinî, Abdullah b. Übey ise siyasî figürdür. İkinin ortak noktası ise her ikisinin de itibar peşinde koşmuş olmalarıdır. Ebû Âmir ilmî, mânevî otorite,¹²³ Abdullah ise politik güç ve itibar arzu etmişler, Abdullah b. Übey ölümünü dahi saygınlık için kullanmak istemiştir.¹²⁴ Arap dilinde münafığın bir anlamı da budur. Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) aktardığına göre bir metânın müşterisi çok olduğunda fiyatının artması "nefaka's-si'ru" şeklinde ifade edilmektedir.¹²⁵

Gizli faaliyetlerde bulunsalar da nifak hareketi mensupları bilinmeyen bir örgüt veya yapı değildir. Sayıları, kimlikleri, isimleri, özellikleri bilinen kimselerdir.¹²⁶ Uhud savaşında Abdullah b. Übey'in üç yüz kişiyle ayrıldığı, Tebuk savaşı için yola çıkılıp, Medine'nin kuzeyindeki Seniyyetulvedâ' mevkiinde, Zübâb dağının etekleri hizasında durulduğunda Abdullah b. Übey b. Selül ile birlikte olanların¹²⁷ Hz. Peygamber ile beraber olanlardan daha az olmadığı,¹²⁸ Benî Müstalik gazvesine çok sayıda münafığın

¹¹⁹ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, neşr. Abdullâh İsmâil es-Sâvî (Kâhire: Dâru's-Sâvî, 1357/1938), s. 227.

¹²⁰ Bk. et-Tevbe 9/29.

¹²¹ Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed 'İmâre (Beyrut: Dâru's-Şürûk, 1409/1989), 92 (No. 55). Hamîdullah, Muhammed, *Mecmû'atü'l-veşâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1405/1985), 110.

¹²² Âmilî, Câfer Murtazâ, *es-Şahîh min Sîreti'n-Nebiyi'l-A'zam* (Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 1428/2007), 30/123 vd.

¹²³ Cessâs, *Ahkkâmü'l-Kur'an*, 4/367; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/393.

¹²⁴ Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi', *Tefsîr*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/161.

¹²⁵ Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî (Îrân: Müessesetü Dâri'l-Hicre, 1410), 5/177. Emtiyanın popüler olması veya popülizm olarak anlaşılabilir.

¹²⁶ Bk. İbn Habîb el-Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstädter (Haydarâbâd-Dekken: Dâiratu'l-Ma'ârifü'l-Osmâniyye, 1361/1942), 467, 469 vd; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 1/325, 326 vd; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 16/250.

¹²⁷ Hiç şüphesiz Abdullah b. Übey b. Selül'ün etrafında olanların tümünün nifak ehli olduğunu söylemek mümkün değildir zira Tebuk seferine Medine içinden ve dışından bedevî, anlaşmalı (halif ç. hulefâ) Yahudi ve diğer Arap kabilelerinden pek çok katılan olmuş, Hz. Peygamber hareket emri verdiğinde ordu belirli bir düzen içerisinde hareket etmiştir. Abdullah b. Übey has adamlarıyla Medine'ye geri dönmüştür. Tebuk seferinden geri kalanlar "tehalluf" şeklinde ifade edilmektedir. Geride kalanların seksen civarında olduğu belirtilmektedir.

¹²⁸ Mes'ûdî, Tebuk seferine 30.000 kişinin katıldığını belirtmektedir. Bk. Mes'û-

katılması hatta en fazla sayıda münafığın katıldığı aktarımları,¹²⁹ Mescid-i Dirâr'ı yapan kişilerin isimlerinin açıkça sayılması, devlet başkanı olan Hz. Peygamber'in içerisinde namaz kılması davetini iletmek üzere oluşan resmi görüşme heyetinin isimlerinin belirtilmesi ve benzeri nakiller asr-ı saadette münafıkların bilindiklerini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber'in sırdaşı olarak tanınan münafıkların isimlerinin kendisine sır olarak verildiği belirtilen Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) münafığı "imanı bilen fakat amel etmeyen" yani imanı kabul eden ancak sosyal hayatta Müslüman gibi yaşamak istemeyen kişiler şeklinde tarif etmektedir.¹³⁰ İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) münafığın dini, mezhebi olmadığını söylemektedir.¹³¹ Buna göre nifak, kendisini İslâm'a nispet edenlerde rastlanabileceği gibi, her türlü fikri ve ameli akımda¹³², Mekkeli putperestlerde de görülebilmektedir.¹³³ Zira münafık, gördüğü, bildiği, hakikatlere uygun davranmayan kişi veya gruplardır.

Karşı hicret hareketi mensupları amaçlarına ulaşmak için hiçbir vicdanî, ahlâkî, insanî ve hukukî sınır tanımamışlardır. Güç, otorite ve etkilerini devam ettirmek için kadın-cinsellik, servet, nüfuz, istihbarat, iftira, linç, kaba kuvvet gibi her türlü yöntemi kullanmışlar ve her türlü değeri pervasızca istismar etmişlerdir.¹³⁴

8. Mescid-i Dirâr

Mescid-i Dirâr'ı ele alan çalışmalarda "dirâr [ضِرَار]" kelimesinin manası üzerinde fazla durulmamakta, "zarar" kelimesiyle karşılanmaktadır. Hâlbuki "zarar" ile "zırâr" veya bilinen kullanımıyla "dirâr" arasında

dî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 235; Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Hâvi'l-kebir*, nşr. Mahmûd Mataracı v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 18/84; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 1/423. Zehebi otuz binden fazla kişinin katıldığını söylemekte Abdullah b. Übey b. Selûl ile beraber olanların sayısı hakkındaki anlatımı "iddia/fi mâ yez'umûn" olarak aktarmaktadır.

¹²⁹ Mûsâ b. Ukbe, *el-Megâzi*, 229; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/24, 49.

¹³⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdîrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Ebü Hâcer Muhammed es-Sâ'id b. Besyûnî Zeğlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 110 (No. 623).

¹³¹ Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm/Te vilâtü Ehlî's-sünne*, thk. Fâtma Yûsuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrûn, 1425/2004), 2/427.

¹³² Yahudilerden münafıklar için bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/168; İbn Habîb el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, 470; İbn Şebbe, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Ahbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, nşr. Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed ed-Düveyş (b.y.: Dâru'l-'Uleyyân, 1411/1990), 1/330, 331. Evs ve Hazrec müşriklerinin nifakı için Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/155.

¹³³ Paret, Rudi, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, çev. Ömer Özsoy (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995), 138-144.

¹³⁴ Örnek için bk. Kureybî, İbrâhîm b. İbrâhîm, *Merviyâtu gazveti beni'l-Müstalâk (el-Medînetü'l-Münevvere: Câmi'atü'l-İslâmiyye, ts.)*, 405-408.

fark bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) dırâr kelimesini şöyle açıklamaktadır:

“Dırâr, zarr aslından fi'âl veznindedir. Zırar, zarar ilave ederek karşılık vermektir. Zarar bir kişinin, zırâr ise iki kişinin fiilidir. Zarar fiilin başlangıcı, zırâr ise ona karşılıktır.”¹³⁵

İbnü'l-Esîr'in temriz sigasıyla (görüş sahibinin belirtilmediği ifade kalıbı) aktardığı diğer anlam Mescid-i Dırâr'ın isimlendirilmesinde bir başka noktaya işaret etmektedir. İbnü'l-Esîr'in aktardığı mana “zarar, kişinin faydalandığı halde zarar vermesi, zırâr ise faydalanmaksızın verilen zarardır” şeklindedir.¹³⁶ Bu izah çerçevesinde, Mescid-i Dırâr hiçbir şekilde faydası dokunmayan, hiçbir fayda elde edilemeyen mescid anlamına gelmektedir.

İbn Fâris (ö. 395/1004) zarr [ضَرَّ] kelimesi hakkında “dâd, râ ve râ harfleri üç asıl manaya gelmektedir. İlki faydanın zıttı, ikincisi bir şeyin toplanması, üçüncüsü ise kuvvettir” demektedir. İbn Fâris, Asmaî'den (ö. 216/831) naklen aynı kökten gelen kelimenin evli bir erkekle evlenen, kendinden önceki kadın üzerine gelen kadın/kuma'yı anlatmak üzere kullanıldığını söylemektedir.¹³⁷

Kelime üzerine tahkik çalışması yapan Mustafavî (ö. 1426/2005) “zırâr” kelimesinin “zarar” kelimesine nisbetle devam bildirdiğini ifade etmektedir.¹³⁸ Bu değerlendirme Mescid-i Dırâr'ın Müslümanlara kalıcı zarar verme niyetiyle yapıldığını göstermektedir.

İmam Mâtürîdî Tevbe Süresi 110. âyette geçen “rîbe [رِبْيَةٌ]” kelimesini “pişmanlık ve şüphe”, “tekatta'a [تَقَطُّعٌ]” kelimesini “ölüm” olarak tefsir etmektedir.¹³⁹ Bu tefsir ışığında söylenecek olursa, Hz. Peygamber'e karşı hareket edebilmek için Mekke, Tâif, Huneyn, Şâm gibi yerlere giderek faaliyette bulunan, Nebevî hareket karşıtlığını uluslararası boyuta taşıyan, Hz. Peygamber'e Uhud'da “seninle savaştan kimi bulursam onunla birlikte sana karşı savaşacağım” diyen¹⁴⁰ Ebû Âmir'in Medine'ye dönerek öncülük yapacağı, kendilerine namaz kıldıracağı beklentisiyle Dırâr binasını yapan ve mescid ünvanını verenlerin kalplerindeki şüphe, ikircikli hal

¹³⁵ Tasarrufla çevrilen metin için Bk. İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Meccüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi'l-ḥadîṣ ve'l-eşer*. thk. Alî b. Hasan b. Alî b. Abdilhamîd el-Halebî el-Eserî (ed-Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421), 542.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 542.

¹³⁷ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâ'yisi'l-luġa*, 3/360.

¹³⁸ Mustafavî, Hasan, *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Tahrân: Merkezu Neşr Âsâri'l-'Allâme el-Mustafavî, 1385), 7/27.

¹³⁹ Mâtürîdî, *Tefsîr*, 2/447.

¹⁴⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/92; İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, thk. Abdullâh b. Yahyâ es-Süreyhî (Abû Zabî: el-Mecma'u's-Sekâfî, 1424/2003), 1/175.

sürüp gidecek, amaçları elde edilemez bir hayal olarak kalacaktır. Tevbe etmedikleri sürece, binanın yapılması da, yıkılması da ölüm kendilerini buluncaya değin, yüreklerini parçalayacak pişmanlık, şüphe ve kuşkular içerisinde kalmalarından kurtulmalarına yetmeyecektir.

Medine'den Hz. Peygamber'e muhalefet edenlerden bazı kişilere mektup yazan¹⁴¹ Ebû Âmir, Kuba Mescidi'ne karşı direniş ve Kuba Mescidini tahkir/aşağılama amacıyla bir mescid yapılmasını istemiştir.¹⁴² Son derece gizli olduğunu düşündüğümüz bu mektubu kendisi de Zubey'a oğulları'ndan [ضبيعة] olduğu için nifak hareketi içerisinde olan Zubey'a oğulları'ndan isimleri kaynaklarda nakledilen güvendiği kişilere göndermiş olmalıdır. Mescid-i Dirâr'ı yapanlar arasında Zubey'a oğulları'ndan dört-beş kişinin olması bu fikre sevk etmektedir.¹⁴³ Ebû Âmir'in namaz kılması düşüncesiyle bina yapan kişiler, bina inşaatı tamamlanınca içerisinde namaz kılması ve bereket duası yapması için Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır.¹⁴⁴ Kur'ân'da “*takva üzere tesis edilen mescid*” methine mazhar olduğu değerlendirilen Kuba mescidinin “*Leyye'nin eşeğini bağladığı yer*”,¹⁴⁵ “*mirbed/deve ağılı*”¹⁴⁶ diyerek adını anmayanlar ve uzak duranların kendi yaptıkları binaya Mescid demiş olmaları oldukça manidardır.¹⁴⁷

¹⁴¹ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/583.

¹⁴² İbn Atıyye, *el-Muħarrerü'l-veciz*, 3/81; Nesefî, Ebû Hafı Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî, *et-Tefsîr fi'l-tefsîr*; nşr. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019), 7/469, 470.

¹⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/120.

¹⁴⁴ Burada cevaplandırılması gereken sorular bulunmaktadır. İlki Ebû Âmir namaz kılıyor idiyse bu namaz Müslümanların kılmış olduğu namazla aynı mıdır? Ebû Âmir'in Müslüman olduğuna dair bir kayıt olmayıp, kendisinin hanif olduğu iddiası bulunmaktadır. Hanif olarak kılmış olduğu namaz Müslümanların namazıyla aynı ise İslâm öncesi Medine'de namazın biliniyor ve kılınıyor olması gerekmektedir. Bunlar söz konusu değilse Ebû Âmir'in namaz kılması/kıldırması için beklentinin dayanağı veya açıklaması nedir? Soruların cevapları için Hz. Peygamber'in bi'setinden kısa bir süre önce Şam'dan Yesrib'e gelen Yahudi âlim İbn Heyyebân'ın beş vakit namaz kıldığı rivayetleri hatırdâ tutulmalıdır. Bk. İbn İshâk, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzi*, 85.

¹⁴⁵ İbn Şebbe, *Aħbârü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 1/57; Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 9.

¹⁴⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, 5/177.

¹⁴⁷ Mescid-i Dirâr'ı yapanların meseleyi farklı bir alana çektikleri “deve, eşek bağlanan bir yerde namaz kılmaya katlanamayacakları veya bir kadının eşek bağladığı yere secde edemeyeceklerini” söylem haline getirdikleri görülmektedir. Bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/335; İbn Atıyye, *el-Muħarrerü'l-veciz*, 3/81; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 14/361; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İşâbe fi'temyîzi's-şahâbe*, nşr. Abdülâh b. Abdülmuhsin et-Türki-Abdüssind Hasan Yemâme (Kâhire: Merkezu Hicr, 1429/2008), 14/190 [No. 11872]. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî nifak hareketi mensuplarının dil ve cedel uzmanı olduklarını belirtmektedir. Bk. Mâtürîdî, *Tefsîr*; 2/447. Jons Pedersen, Kubâ mescidinden söz ederken hurma kurutma alanı manasıyla “mirbad”

9. Gizli Maksada Örtü: Mescid-Namaz

Vâkıdî, Belâzürî gibi İslâm tarihçileri, müfessirler hatta Ezherî gibi lügat âlimleri Mescid-i Dırâr'ı yapanların “Ebû Âmir gelecek bizlere hitap edecek, bizlere namaz kıldırarak, içerisinde namaz kılacak, burayı ibadethane olarak kullanacak, burayla mutlu olup sevinecek, gelecek bekliyoruz bize imam olacak, önderlik yapacak,¹⁴⁸ işlerimizi kendisiyle istişare edeceğiz¹⁴⁹” gibi söylemlerini nakletmektedirler.¹⁵⁰ Mescid-i Dırâr'ı yapanların açıklamalarına bakılırsa Ebû Âmir'in Medine'ye girişinin yasaklanmadığı, bütün karşı eylemlerine rağmen hakkında ölüm ya da cezalandırma kararı verilmediği anlaşılmaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla hiç birisi Ebû Âmir'in namazından söz etmemekte, bu namaz kılma/kıldırma ile ne kastedildiğine açıklık getirmemektedirler.¹⁵¹ Zemaşerî (ö. 538/1144) binayı “Ebû Âmir'in Şam'dan döndüğünde namaz kılması, kardeşlerine karşı kendileri için değer ve üstünlük olması için” yaptıklarını söylemektedir.¹⁵² Hâlbuki Medine'de kendisini bekleyen ve geleceğe dair hevesler besleyenlerle haberleşen Ebû Âmir “ellerinden geldiğince kuvvet ve silah hazırlamalarını, kendisinin Rum diyarından Medine'ye karşı konulması imkânsız ordu yığacağını¹⁵³ ve onlarla Muhammed ve arkadaşlarını sürüp çıkaracağını” söylemiştir.¹⁵⁴

kelimesini kullanmaktadır. Kuşkuyla ifadelerle anlatımda bulunan Pedersen Mescid-i Dırâr konusunu geçiştirmekte, ismini verdiği Ebû Âmir er-Râhib'in Ermeni kökenli Herakleios'tan askeri destek istemek üzere diplomatik görüşmelerde bulunma ve Mescid-i Dırâr'ın askeri üs haline getirilme çabalarına temas etmemektedir. Pedersen, Jons, “Masdjid”, *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1991), 6/647; Pedersen, Jons, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 8/4.

¹⁴⁸ Bk. İbn Şebbe, *Ahbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 1/57.

¹⁴⁹ İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'aziz*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. 'Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002), 2/231.

¹⁵⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/335; Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*, nşr. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beirut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1408/1988), 2/468; Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, 12/97; İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 3/81 (İbn Atıyye'nin aktarımından Ebû Âmir'in üzgün olduğu, kendisini bekleyenlerin onu sevindirmek istedikleri anlaşılmaktadır).

¹⁵¹ Taberî bunun iddia olduğunu vurgulamaktadır. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/120.

¹⁵² Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki gâvâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1366/1947), 2/310.

¹⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/121; Mâtürîdî, *Tefsîr*, 2/447; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'an*, 4/367.

¹⁵⁴ Abdülkâhîr el-Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Der-cü'd-dürer fî tefsîri'l-âyi ve ş-süver*, thk. Velîd b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyin-İyâd Abdüllatîf el-Kaysî (Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 1429/2008), 2/919.

Sırf kendileriyle baş başa kalacakları¹⁵⁵, tahkim edilmiş,¹⁵⁶ silah deposu haline getirilmesi istenen,¹⁵⁷ Hz. Peygamber ve ona inananların askeri bir hareketle sürülüp çıkartılmasının merkez üssü olarak düşünülen¹⁵⁸ bu bina için Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) "gerçekte bu binayı mescid niyetiyle yapmadıklarını" söylediği aktarılmaktadır.¹⁵⁹

9.1. Mescid-i Dirâr'ın Yapılışı

İlk dönem kaynakları Hz. Peygamber'in her cumartesi günü binitli yahut yaya olarak Kubâ'ya gittiğini nakletmektedirler.¹⁶⁰ Bu bilgi ve hadiseler bütüncül olarak bakıldığında Hz. Peygamber'in nifak hareketlerini dikkatle takip ettiği, Dirâr Mescidi hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Taberî'nin (ö. 310/923) aktardığına göre Hz. Peygamber Mescid'i yapanlardan Bahzec'e "yazıklar olsun sana! Şu gördüğüm şeyle ne yapmak istiyorsun" demiş, Bahzec ise "Yâ Resûlallâh Allâh'a yemin olsun ki iyilikten başka bir şey istemiyorum" diyerek cevap vermiştir.¹⁶¹

Mescid-i Dirâr'ın yapılarak aktif hale getirilmesi, o güne kadar teşkilatsız ve örgütsüz hareket eden, Yesrib'i Hz. Peygamber ve inananlardan geri almak isteyenlerin yerel ve uluslararası anlamda başarısı ve artık teşkilatlı ve örgütlü çalışabilecekleri bir merkez kazanmış olmaları anlamına gelmektedir.¹⁶²

¹⁵⁵ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 11/30.

¹⁵⁶ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/185.

¹⁵⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, nşr. eş-Şâhid el-Bûşeyhî danışmanlığında bir heyet tarafından neşredilmiştir (eş-Şârîka: Câmî'atu's-Şârîka, 1429/2008), 4/3153.

¹⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/124-127.

¹⁵⁹ Abdülkâhir el-Cürcânî, *Dercü'd-dürrer*, 2/920.

¹⁶⁰ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi, *Kitâbü'l-Âşâr*, nşr. Su'üd İbrâhîm Muhammed el-Osmân (Peşâver: Dâru'l-Kütüb, ts.), 407 (No. 939).

¹⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/121; İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, thk. Muhammed el-'Araysî-Ahmed el-Habbâbî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 17/365.

¹⁶² Mescid-i Dirâr'ı inşa edenler yapımında kullandıkları malzemeyi, sürüp çıkartmak istedikleri, gerektiğinde hayatlarına kastedecekleri Müslümanlardan da temin etmişlerdir. Ebû Lübâbe [Ebû Lübâbe Beşîr (Rifâa) b. Abdilmünzir el-Ensârî el-Evsî] nifak hareketine dâhil olmadığı halde, iç yüzünü bilmediği için Mescid-i Dirâr'a kereste yardımı yapmıştır. Bk. Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1047; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-zamân fi târiḥi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât-Ammâr Rayhâvî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 4/155.

9.2. Mescid-i Dırâr'ın Yapımında Adı Geçenler

Mescid-i Dırâr'ı yapanların on iki kişi oldukları söylenmekte ve isimleri sayılmaktadır.¹⁶³ Biz bu on iki sayısının sembolik olduğunu ve Akabe biatleri sırasında Medine yönetimi için seçilen on iki nakibe karşılık olduğunu düşünmekteyiz.

9.3. Mescid-i Dırâr'ın İmamı

İyi niyetli ve samimi olmanın yeterli olmadığı, içerisinde yer alınan çevrenin istikamet ve faaliyetlerinin kişinin itibarını sarsmasına örneklerden birisi Mescid-i Dırâr'ın imamı Mücemmi' dir [Mücemmi' b. Cârîye b. 'Âmir el-Evsî el-Ensârî (ö. 60/680 [?])]. Uzun yıllar nifak töhmetinden kurtulamamış, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) idaresi döneminde Kuba mescidinde imamlık teklifine münafık olduğu gerekçesiyle Hz. Ömer tarafından ret cevabı verilmiş, kendisinin nifakla ilişkisi olmadığını ifade etmesi üzerine Hz. Ömer tarafından Kuba mescidinde imamlığına izin verilmiştir.¹⁶⁴ Hâlbuki Mücemmi' Medine'li olup Kur'ân-ı Kerim'i cem eden sayılı kişilerden birisidir.¹⁶⁵ Mücemmi' kendisinin olup bitenleri anlamayacak genç bir yaşta olduğunu söylemiştir.¹⁶⁶ Cürçânî (ö. 471/1078-79) onun Ebû Âmir'i temsilen yahut görevin asıl sahibi Ebû Âmir gelinceye kadar âdeta ona niyabeten imamlık yaptığını ifade etmektedir.¹⁶⁷

San'ânî'nin Mücemmi'den Kubâ mescidi hakkında Hz. Ömer'in “şu mescidde bir namaz kılmak Beyt-i Makdis'te dört namaz kılmaktan daha sevimli geliyor. Şayet bu mescid ufukların ötelinde olsaydı bineklerimizizi sürer giderdik” sözünü nakletmesi dikkat çekicidir.¹⁶⁸

9.4. Mescid-i Dırâr'da Gizlilik

Mescid olarak bina edilen yere Hizâm b. Hâlid'in evinden geçiş

¹⁶³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 6/120; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 16/301.

¹⁶⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 1/205.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, 2/271, 6/121; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/261 (No. 2092); Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İntişâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsâm el-Kudât (Ammân: Dâru'l-Feth, 1422/2001), 165, 170, 171; Zerkeşî, *el-Burhân*, 170; Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *el-İşkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, neşr. nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 1/227.

¹⁶⁶ İbn Zebâle, Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî, *Ahbârü'l-Medîne*, cem. tevsik ve dirâse. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme (b.y.: Merkez-zü Buhûs ve Dirâsâtü'l-Medînetü'l-Münevvere, 1424/2003), 139; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/164.

¹⁶⁷ Abdülkâhir el-Cürçânî, *Dercü'd-dürer*, 2/918.

¹⁶⁸ İbn Zebâle, *Ahbârü'l-Medîne*, 139; San'ânî, *el-Muşannef*, 5/123 (No. 9141).

yeri yapılmıştır.¹⁶⁹ Bunun bir tür özel giriş-çıkış yolu olduğunu değerlendirmekteyiz. Zira bağlularınca Medine'ye tekrar göç etmesi beklenen Ebû Âmir kendisinin Müslümanlar tarafından görülmesini istememiş, başına istemediği bir durumun gelebileceğinin tedirginliği içerisinde “sizin şu mirbede giremem, çünkü Muhammed'in arkadaşları görebilir ve başıma istemediğim bir durum gelebilir” demiştir.¹⁷⁰

Hz. Peygamber (s.a.s.) öncesi günlerin özlemini duyanlar¹⁷¹ Kubâ Mescidinde rahat hareket edemedikleri için kendi görüşleri dışında kimsenin bulunmayacağı bir yapı bina etmeyi planlamışlardır.¹⁷² Ebû Âmir'in ısrarla “deve ağılı/mirbed” dediği Kubâ Mescidine alternatif olmak üzere yaptıkları binaya Müslümanlar fark etmesinler, kamuoyunda tepki oluşmasını diyerek, Ebû Âmir'in talimatlarını Müslümanların kavramlarıyla ifade etmişlerdir. Zira günün birinde Ebû Âmir'in döneceği ve Hz. Peygamber'e galip gererek onu Medine'den sürüp çıkaracağını beklediği içinde olmuşlardır.¹⁷³

¹⁶⁹ İbn Habîb el-Bağdâdî, *el-Muḥabber*, 469; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 1/329; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 16/301

¹⁷⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1049.

¹⁷¹ Peygamberler öncü ve önder insanlardır. Peygamberlerin inşa etmek istedikleri sosyal yapıya karşı çıkanlar belli bir dönemde yaşamış ve sona ermiş değildirlere. Her zaman ve mekânda görülebilecek kişi veya gruplardır (et-Tevbe 9/69). Yönetimin Peygamber'de olduğu dönemde karşı hareket üyeleri elde edemeyecekleri beklentilerin peşinde koşmuşlardır (et-Tevbe 9/74). Bu durumu beyan eden âyetle ilgili dört görüş aktarılmaktadır. İki Abdullah b. Übey'in Hz. Peygamber ve inananları Medine'den sürgün etme ikincisi Hz. Peygamber'in hayatına kastetme üçüncüsü Müslümanlardan birisini öldürmeye teşebbüs dördüncüsü Tebuk seferi dönüşü Abdullah b. Übey'e tac giydirme (Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1068; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/471) girişimleridir. Mescid-i Dirâr'ın yapılması hicret karşıtı hareketin umutlarını yeşertmiştir (Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 3/397). Tevbe 9/110'da geçen “rıbe/رِبِي” kelimesi “korku ve endişe ile birlikte şüphe olarak izah edilmiştir (İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 2/463). Hz. Peygamber'in emriyle, yapılan binanın yıkılması nifak hareketi üyelerinde beklemedikleri bir panik ve şaşkınlık meydana getirmiştir. Kendilerine çok ağır gelen bu yıkma işlemi kimilerinde nefretlerinin fazlalaşmasına kimilerinde Hz. Peygamber'in elçiliğine karşı şüphelerinin artmasına sebep olmuştur. Sonuçta Mescid-i Dirâr'ın yıkımı korku, endişe ve şüphe içerisinde hareket edenlerin umutlarına ağır bir darbe indirmiştir (Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 3/397); Fakîh Yûsuf, Yûsuf b. el-Ahmed b. Osmân, *Tefsîru's-semrâti'l-yâni'a vel'l-ahkâmi'l-vazihati'l-kâti'a* (Sa'de: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1423/2002), 3/476, 477.

¹⁷² Nisâbü'rî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî, *Bâhirü'l-burhân fi me'âni müşkilâti'l-Kur'ân*, nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî (Mekketü'l-Mükerrreme: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1418/1997), 1/615.

¹⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/124-127; Sallâbî, Alî Muhammed Muhammed, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1430/2009), 2/492, 493. Kaynaklarda bu yapı hakkında Mescid-i şikâk ve Mescid-i nifâk tanımı kullanılmaktadır. Şikâk'ı Râğıb el-İsfahânî “muhafeft” kelimesiyle karşılamakta, “dostunun, arkadaşının tarafının dışındaki tarafta bulunmak” şeklinde açıklamaktadır. Nifâk'ı ise “şeriatin

9.5. Mescid-i Dırâr'ın Yakılışı

Yapımı Cuma günü tamamlanan Mescid- Dırâr'da Cuma namazı kılınmıştır. Sadece üç gün namaz kılındığı belirtilen bina¹⁷⁴ için Hz. Peygamber'in "bağlıları zalim olan şu mescidi yıkın ve yakın" emri üzerine, nifak merkezi Salı günü akşam ile yatsı vakti arası yakılmıştır. İçerisinde bulunanlar, yapımında adı geçen Cârîye'nin oğlu, Mescid-i Dırâr imamı Mücemmi' kaçışmışlar, ısrarla içeride kalmak isteyen Cârîye'nin diğer oğlu Zeyd'in kaba etleri yanmıştır.¹⁷⁵ Aktarımlardan Hz. Peygamber'in açık ve kesin tavrının göstergesi olmak üzere, belirli bir kısmının yakıldığı ve yıkıldığı anlaşılmaktadır.

9.6. Hz. Peygamber Sonrası Durumu

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) Kubâ maddesinde "Mescid-i Dırâr buradadır ve halk onu yıkmayı tetavvu' saymaktadır" demektedir.¹⁷⁶ Bu ifade binanın kalıntılarının mevcut olduğunu, sembolik de olsa bir parçanın sökülüp yere atılmasının tetavvu' kabul edildiğini düşündürmektedir. Beşşârî olarak tanınan Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Yâkût'tan yaklaşık üç asır önce insanların bu kabulünü belirtmektedir.¹⁷⁷ Buna rağmen bina ne kadar ayakta kaldı bunun üzerinde durmak gerekmektedir.

İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245) Mescid-i Dırâr hakkında "Kubâ Mescidine yakındır, büyüktür, duvarları yüksektir, ondan taş alırlar, binası görkemlidir" demektedir.¹⁷⁸ Buna karşılık Matarî (ö. 741/1340) ise İbnü'n-

bir kapısından girip bir başka kapıdan çıkmak" şeklinde açıklamaktadır. Tanımların lafzi yapıları ve açıklamalar doğrultusunda Mescid- Dırâr'ı bölücü ve ayrılıkçı hareketin merkezi olarak tarif etmek mümkündür. Bk. Ferrâ', Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf Necâti-M. Ali en-Neccâr (Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1374/1955), 1/452; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebevîyye*, 4/172; Mâverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, en-Nüket ve'l-'uyûn/ Tefsîrû'l-Kur'ân, nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/401; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 456, 460; 819. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, 3/81.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/131; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, 3/85; İbnü'l-Arabî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-mesâlik fi şerhi Muvatta'i Mâlik*, nşr. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî-Âişe bnt. el-Hüseyn es-Süleymânî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007), 3/178.

¹⁷⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/155.

¹⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/342.

¹⁷⁷ Makdisî, Ebü Abdillâh Şemüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahşenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2002), 90.

¹⁷⁸ İbnü'n-Neccâr, Ebü Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî, *ed-Dürretü's-semîne fi ahbâri'l-Medîne*, nşr. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî (el-Medinetü'l-Münevvere: Dâru'l-Medineti'l-Münevvere,

Neccâr'ın anlatımının yanlış olduğunu, aslının olmadığını söylemektedir.¹⁷⁹ Nifak hareketinin merkezi, adı ne konursa konsun Hz. Peygamber'in emriyle çöplük haline getirilerek, tarihte olması gereken yeri almıştır.¹⁸⁰

9.7. İstihbarat

Mescid-i Dirâr'ı incelerken önemli bir ayrıntı olan istihbarat konusuna temas etmek gerekmektedir çünkü Mescid-i Dirâr aynı zamanda istihbarat örgütlerinin faaliyet alanı olmak üzere yapılmış bir yerdir.¹⁸¹ Medine'de yoğun bir casusluk faaliyeti olduğu görülmektedir. Şam bölgesinden Medine'ye ticaret için gelen Nabat'lı bir tüccarın Tebük seferine katılmayan Kâ'b b. Malik'e (ö. 50/670) mektup vermesi buna bir örnektir.¹⁸² Hadiseyi Kâ'b şöyle anlatmaktadır:

“Ben Medine pazarında geziyorken Şam halkından Medine'ye gıda maddesi satmak üzere gelen bir Nabat'lı ‘bana Kâ'b b. Mâlik'i kim gösterir?’ diyordu. İnsanlar ona beni işaret etmeye başladılar. Bana geldi ve Gassân melikinun bir parça ipeğe sarılı mektubunu verdi. Mektupta şöyle diyordu: “Bize gelen bilgiye göre dostun sana eziyet ediyormuş. Allah seni hor görüleceğin, kıymetinin bilinmeyeceği bir yer için yaratmamıştır. Aramıza

1417/1996), 182, 183.

¹⁷⁹ Matafî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *et-Ta'rif bimâ enseti'l-hicre min me'âlimi Dâri'l-hicre*, nşr. Süleymân er-Rahîlî (Riyâd: Dâratü'l-Melik Abdilazîz, 1426/2005), 132, 133; Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ*, nşr. Hâlid Abdülğanî Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 3/30, 31.

¹⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/123; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/92, 93; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 1/204.

¹⁸¹ Bizans İmparatoru Herakleios'tan askeri destek alarak Medine'deki yönetimi devirme, Hz. Peygamber ve arkadaşlarını sürüp çıkarmanın merkezi olarak düşünülen yapının istihbarat faaliyetlerinin üssü olması kaçınılmaz olacaktır. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 4/155. Ayrıca Bk. Şaban Karasakal, “Emperyalist Bir Faaliyet Örneği Olarak Mescid-i Dirâr ve Tebük Seferi”, 32, 33.

¹⁸² Yesrib, Arabistan'ın güneyi ile kuzeyi arasında ulaşımı sağlayan ticaret yollarından biri üzerinde bulunmaktadır. Bu konunun yanında ziraata elverişli olması ve hurma yetiştiriciliği nedeniyle tüccarların uğrak yeri olmuştur. Kaynaklar Medine'de birtakım ticari pazarlardan söz etmektedirler. Bunlardan biri de Nabat pazarıdır. Pazarın ismi, Şam'dan gelen Nabati tüccarların bu pazara uğraması Hıristiyan Nabatlıların Medine'de varlığını ve yerleşik olduklarını göstermektedir. Nabat pazarı için bk.

Vâkıdî *Kitâbü'l-Megâzî*, 1/395; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/64; Zübeyr b. Bekkâr, Ebü Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî, *Cemheretü nesebi Kureys ve ahhâruhâ*, nşr. Abbas Hânî el-Cerâh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 1/236; İbn Ebü Âsım, Ebü Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-meşânî*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1411/1991), 3/454 (No. 1908); Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, 2/219; Ebü Nuaym, *Delâ'il*, 2/460 (No. 387); Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 7/4, 12/64, 65; Alî, Cevâd, *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bagdâd: Mektebetü'n-Nahza, 1970), 6/602.

katıl, sana destek olalım.” Mektubu okuyunca, -bu da ayrı bir bela dedim, tandıra gittim ve mektubu hemen yaktım.”¹⁸³ Kâ‘b b. Malik Müslümanca bir tavır sergilemiş ve kendi kendisine şöyle demiştir: “İçerisine düştüğüm durumu kâfir¹⁸⁴ /putperest birisi değerlendirmek istiyor!”¹⁸⁵

İbn Kesîr (ö. 774/1373) müfessir ve tarihçi olması hasebiyle Mescid-i Dırâr’ı ele almakta ve “zırâr, küfr, tefrik, irsâd”¹⁸⁶ gibi noktalara vurgu yapmakta, görünüşte mescid olsa da “harp dairesi [دَارُ حَرْبٍ]” olarak inşa edilmiştir, demektedir. İbn Kesîr’in kullanmış olduğu “dâru harb” ifadesi, üzerinde tefekkür edilmesi gereken bir tanımlama olmaktadır. Çünkü yine kendisi bu binanın, mescid adıyla yapılmış olsa da âdeti savaş için cephanelik haline getirildiği, Ebû Âmir’in yanından gelen elçilerin karargâhı, münafıklardan kendileriyle birlikte hareket edenlerin toplantı yeri haline geldiğini belirtmektedir.¹⁸⁷

SONUÇ

Hz. Peygamber’in hicretinden önce İslâm ile tanışan Yesrib’de Hz. Peygamber’in hicretiyle sosyal, siyasal, ekonomik, idari, askeri, hukuki, ahlaki değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Buna karşın Yesrib’i yeniden kazanmak, hicretle başlayan değişim ve dönüşüm hareketine karşı durmak, tersine çevirmek için direnişler olmuştur.

Karşı hicret diye tanımladığımız bu direnişin Medine içerisindeki temsilcisi Abdullah b. Übey, dışındaki temsilcisi ise Ebû Âmir’dir. Ebû Âmir Medine dışında mücadele etmeyi seçmiş, çalışmalarını uluslararası plana taşımıştır. Bedir harbine kadar Medine’de kaldığını tahmin ettiğimiz Ebû Âmir, Bedir harbinden önce ekibiyle birlikte Mekke’ye geçmiş, Kureys’i savaşıma teşvik etmiştir. Bedir savaşına kadar olayların seyrini takip eden Abdullah b. Übey, Bedir’de Kureys’in ağır bir yenilgi alması üzerine İslâm’ı kabul etmek zorunda kalmış, Hz. Peygamber’e karşı mücadelesini Müslüman görünümünde sürdürmüştür.¹⁸⁸ Hz. Peygamber

¹⁸³ Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, *el-Müsned*, nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr, 1420/1999), 2/295 (No. 1034); Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1052.

¹⁸⁴ İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, 1427/2006), 20/548 (No. 38162).

¹⁸⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/1052; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 4/177.

¹⁸⁶ Ayrıca Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/468; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/85; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/393.

¹⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/189.

¹⁸⁸ Taberî'nin aktardığına göre Abdullah b. Übey “iman etmemi istediniz, iman ettim, malımın zekâtını vermemi istediniz, verdim, geriye sadece Muhammed’e secde etmem kaldı” demiştir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/819.

Ebû Âmir için “fâsık”¹⁸⁹, Abdullah b. Übey b. Selûl ve onunla birlikte hareket edenler için “münafık” nitelemesi yapmıştır.

Hz. Peygamber’in her yaptığına bir bahane ile muhalefet eden, olayların öncesinde, sürecinde ve sonunda yaygara koparan, buna karşılık herhangi bir hayat modeli sunmayan bu kitlelerin aradıkları yaşam tarzı için İslâm öncesi Mekke ve İslâm öncesi Yesrib’e bakmak yeterli olacaktır. Hz. İbrahim’in gönderildiği Hanif dini üzerinde olduğunu iddia eden, içki içmeyen, putlara tapmayan, Ehl-i Kitâb ile yakın diyalogo olan, Kitâb-ı Mukaddes’i okuyan, kendisini Allah’a (c.c.) adayan fakat Nebvî hayat modeline karşı putperestler, Tâif’li peygamber düşmanları ve nihayet Medine’yi işgal etmeleri için adeta yalvarılan Suriye Hıristiyanları ile dayanışma içerisinde ömrünü tamamlayan Ebû Âmir ve bağlıları ile zengin, varlıklı, devlet başkanı olmaya aday, Kubâ Yahudileri ile anlaşmalı, büyük iş insanı, servet ve nüfuzunun bir tarafı kadın ve cinsellik ticaretine dayalı olan Abdullah b. Übey ve taraftarları, Yesrib toplumunu oluşturan karakterlerdendir.

Peygamber karşıtı hayatın Medine temsilcileri, Hz. Peygamber döneminde oluşan barış, kardeşlik, birlik ve beraberlik günlerinden istifade etmişler, çıkar, menfaat ve statü kazandırabilecek her türlü eylemde görünmeye çalışmışlardır.

Mekke şehrinin Hz. İbrahim’den bu yana Kâbe merkezli oluşu gibi, Hz. Peygamber Medine’de kurduğu devleti ve dönüştürdüğü toplumu mescid merkezli inşa etmiştir. Bu anlamıyla mescid; Nebvî topluma aidiyetin, salât; Hz. Peygamber ve O’nun getirdiklerini meşru kabul etme ve İslâm toplumuyla birlikte hareketin fiili göstergesi, salavat; Hz. Peygamberi önder ve rehber edinmenin sözlü ifadesi olmuştur. Buna mukabil Medine’yi Yesrib’e dönüştürmek isteyenler de kendilerine merkez olarak yaptıkları bina için mescid adını kullanmışlar, eylemlerine kod ad olarak namazı vermişler, Ebû Âmir’e bağlılıklarını dile getirmişlerdir.

Mescid-i Dirâr’ın çöplük haline getirilmesi sembolik olarak “şer odaklarının ürettiği manevi kötülük burada kümelenmişti, öyleyse çöpler buraya atılarak, Müslümanlar görünür ve görünmez kirden, kötülükten tiksinsinler” anlamı taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abduh, Abdullâh Kâmil Mûsâ. “Âtâmu’l-Medîne bi’l-Cezîre fi’l-Câhiliyyeti ve’l-İslâm”. *Mecelletu’d-Dirâsâti t-Târîhiyye ve’l-Hadârâti’l-Mısriyye*. 5 Ekim 2018, 77-137.

¹⁸⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 3/30; Şeyho, Luvîs, Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Ya’kûb Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho), *en-Naşrâniyye ve âdâbühâ beyne ‘Arabi’l-Câhiliyye* (Beyrut: Dâru’l-Maşrik, 1989), 114.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *es-Sünne*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sâ'îd b. Besyûnî Zeğlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed. *Dercü'd-dürrer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver*. thk. Velîd b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn-İyâd Abdüllatîf el-Kaysî. Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 1429/2008.

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî'. *Tefsîr*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid-Saîd el-Lehhâm-Ahmed Berhûm. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Alî, Cevâd. *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kıable'l-İslâm*. Bagdâd: Mektebetü'n-Nahza, 1970.

Âmilî, Câfer Murtazâ. *es-Şahîh min Sîreti'n-Nebiyi'l-A'zam*. Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 2. Basım, 1428/2007.

Ayyâsî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed es-Sülemî es-Semerkandî. *Tefsîrü'l-'Ayyâsî*. nşr. Seyyid Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1411/1991.

Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İntişâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsâm el-Kudât. Ammân: Dâru'l-Feth, 1422/2001.

Bâzergân, Mehdî. *el-Kur'ânü fî mesâri tetavvurihi/Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*. trc. Kemâl es-Seyyid. Beyrut: Merkezu'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, ts.

Becelî, Ebân b. Osmân el-Ahmer. *el-Meb'as ve'l-megâzî ve'l-vefât ve's-sakîfe ve'r-ridde*. nşr. Resûl Ca'feriyân. Kum: Merkezu'n-Neşri't-Tâbi'i'l-Mektebi'l-İlâmî'l-İslâmî, 1417.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 1407/1987.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-nübüvve*. nşr. Abdülmü'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008.

Bursevî, Ebü'l-Fidâ İsmâil Hakkî b. Mustafâ el-İslâmbûlî el-Hanefî el-Halvetî. *Rûhu'l-Beyân*. nşr. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahḳâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1412/1992.

Corriente, Federico Córdoba. *Nuevo Diccionario Español-Arabe*. Madrid: Instituto Hispano-Arabe De Cultura, ts.

Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *et-Tehzîbü fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1439-1440/2018-2019.

Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş. *et-Tefsîrû'l-ḥadîş*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1421/2000.

Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîḫü'l-ḥamîs fi aḫvâli enfesi nefis*. b.y.: Matba'a Osmân Abdürrezzâk, 1302.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muḫîṭ*. thk. Züheyr Cuayd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431-1432/2010.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Delâ'ilü'n-nübüvve*. nşr. Muhammed Revvâs Kal'acî-Abdülber Abbas. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 1406/1986.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Muhammed 'Îmâre. Beyrut: Dâru'ş-Şürûk, 1409/1989.

Ebû Yûsuf, Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Âşâr*. nşr. Su'üd İbrâhîm Muhammed el-Osmân. Peşâver: Dâru'l-Küttüb, ts.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. b.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Kitâbü'l-Egânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1414-15/1994.

Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-Imâdî. *Tefsîru Ebi's-Su'üd/İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*. nşr. Hasan Muhammed el-Mes'ûdî, danışman. Muhammed Muhammed Abdüllatîf. Mısır: el-Matba'atü'l-Mısriyye, 1347/1928.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. nşr. Ömer Selâmî-Abdülkerîm Hâmid, Danışman. Muhammed İvaz Mura'aab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1421/2001.

Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Aḫbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 3. Basım, 1403/1983.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed

b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-gayb*. thk. Seyyid İmrân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.

Fakîh Yûsuf, Yûsuf b. el-Ahmed b. Osmân. *Tefsîru's-semerâti'l-yâni'a vel'l-ahkâmi'l-vazihati'l-kâtî'a*. Sa'de: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1423/2002.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs. *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehr ve hadîsîh*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheş. Beyrut: Dâru Hızır, 2. Basım, 1414/1994.

Halebî, Ebû'l-Ferec Nürüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed. *es-Sîretü'l-Halebiyye/İnsânü'l-'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn*. Mısır: Matba'âtu Muhammed Alî Sabîh, 1353/1935.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî). *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî. İrân: Müessesetü Dâri'l-Hicre, 2. Basım, 1410.

Hamîdullah, Muhammed. *Mecmû'atü'l-vesâ'iki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 1405/1985.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Telhîşü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-taşhîf ve'l-vehm*. thk. Sükeyne eş-Şihâbî. Dimaşk: Dâru Tılâs, 1985.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Ğarîbü'l-ğadîs*. thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî'. Mekketü'l-Mükerrreme: Câmî'a Ümmi'l-Kurâ, 2. Basım, 1422/2001.

Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*. nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

Hıyârî, Ahmed Yâsîn Ahmed. *Târîhu'l-Me'âlimi'l-Medîneti'l-Münevver Kadîmen ve Hadîsen*. Cidde: Müessesetü'l-Medîne li's-Sahâfe (Dâru'l-İlm), 4. Basım, 1414/1993.

Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî. *er-Ravzü'l-mi'âr fi haberî'l-ağtâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2. Basım, 1984.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfîî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibuddîn Ebû Saîd b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâfî el-Endelüsî. *el-Muħarrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'aziz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve'l-meşânî*. thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1411/1991.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Muşannef*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible, 1427/2006.

İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'aziz*. thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. 'Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*. thk. Abdullâh b. Yahyâ es-Süreyhî. Abû Zabî: el-Mecma'u's-Sekâfî, 1424/2003.

İbn Habîb el-Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muħabber*. nşr. Ilse Lichtenstädter. Haydarâbâd-Dekken: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1361/1942.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buħârî*. nşr. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid-Muhammed Kâmil Karâbilelî-Saîd el-Lehhâm. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434/2013.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe*. nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdüssind Hasan Yemâme. Kâhire: Merkezu Hicr, 1429/2008.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cevâmi'u's-sîre*. nşr. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *eş-Şikâat*. Haydarâbâd: Matba'atu Meclisi Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1398/1978.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1410/1990.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfîî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Beyân ve't-taḥşîl*. thk. Muhammed el-'Araşî-Ahmed el-Habbâbî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.

İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabaḳâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1418/1997.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

İbn Şebbe, Ebü Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Aḥbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye*. nşr. Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed ed-Düveys. b.y.: Dâru'l-'Uleyyân, 1411/1990.

İbn Zebâle, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî. *Aḥbâru'l-Medîne*. cem, tevsik ve dirâse. Salâh Abdülazîz Zeyn Selâme. b.y.: Merkezü Buhûs ve Dirâsâti'l-Medîneti'l-Münevvere, 1424/2003.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Arabî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Aḥkâmü'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

İbnü'l-Arabî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-mesâlik fî şerḥi Muvattâi Mâlik*. nşr. Muhammed b. el-Hüseyin es-Süleymânî-Âişe bnt. el-Hüseyin es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk.

Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415/1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Keşfü'l-Müşkil min hadîsi's-Şahîhayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1987.

İbnü'l-Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîş ve'l-eşer*. thk. Alî b. Hasan b. Alî b. Abdilhamîd el-Halebî el-Eserî. ed-Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421.

İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî. *ed-Dürretü's-semîne fi ahbârî'l-Medîne*. nşr. Hüseyin Muhammed Alî Şükrî. el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Medîneti'l-Münevvere, 1417/1996.

İbnü'r-Rif'a, Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Kifâyetü'n-nebih şerhu't-tenbih*. nşr. Mecdî Muhammed Sürûr Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

İbnü's-Sikkît, Ebü Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *el-Ezdâd*. nşr. August Haffner [Şelâsetü kütüb fi'l-ezdâd içerisinde]. Beyrut: el-Matba'atu'l-Kâtolikiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'iyye, 1912.

Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî. *Teşbitü delâ'ili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osman. Beyrut: Dâru'l-'Arabiyye, 1386/1966.

Ka'kî, Abdülazîz b. Abdirrahmân b. İbrâhîm, *Me'âlimu'l-Medîneti'l-Münevvere beyne'l-'imâra ve't-târih*. Beyrut: Metâbi'u Dâri İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1419/1998.

Kar'ânî, Rızâ b. Alî. *A'dâu'n-Nebi Zemen en-Nübüvve*. Beyrut: Dâru't-Talî'a, 2010.

Kureybî, İbrâhîm b. İbrâhîm. *Merviyâtü gazveti beni'l-Müstalık*. el-Medînetü'l-Münevvere: Câmi'atü'l-İslâmiyye, ts.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahşenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2002.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-Nebıyyi mine'l-aḥvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*. thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

Matarî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *et-Ta'rîf bimâ enseti'l-hicre min me'âlimi Dâri'l-hicre*. nşr. Süleymân er-Rahîlî. Riyâd: Dâratü'l-Melik Abdilazîz, 1426/2005.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm/Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Fâtıma Yûsuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrîn, 1425/2004.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. nşr. Mahmûd Mataracı v.dğr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.

Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*. nşr. eş-Şâhid el-Bûşeyhî danışmanlığında bir heyet tarafından neşredilmiştir. eş-Şârika: Câmî'atu's-Şârika, 1429/2008.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Hüzelî. *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. nşr. Charles Pellat. Beyrut: el-Câmî'atu'l-Lübnâniyye, 1966.

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. nşr. Abdullâh İsmâil es-Sâvî. Kâhire: Dâru's-Sâvî, 1357/1938.

Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısırî. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364.

Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 2. Basım, 1423/2002.

Mûsâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyâş el-Kureşî el-Esedî el-Medenî. *el-Megâzî*. Cem, dirâse ve tahkik. Muhammed Bakşîş Ebû Mâlik. Akâdir: Câmîatü İbn Zühr, 1994.

Mustafavî, Hasan. *et-Taḥkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Tahrân: Merkezu Neşr Âsârî'l-'Allâme el-Mustafavî, 1385.

Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî. *et-Teyşîr fî't-tefsîr*. nşr. Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019.

Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî. *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî-Mutahhar b. Ali el-Iryânî-Yûsuf Muhammed Abdullah. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.

Nîsâbü'rî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî. *Bâhirü'l-burhân fî me'âni müşkilâti'l-Ḳur'ân*. nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî. Mekketü'l-Mükerreme: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1418/1997.

Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbü'rî. *Ġarâ'ibü'l-Ḳur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*. nşr. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fî fününi'l-edeb*. Thk. Alî Muhammed Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Paret, Rudi. *Kur'ân Üzerine Makaleler*. Çev. Ömer Özsoy. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.

Pedersen, Jons. "Masdjid". *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition). Ed. C. E. Bosworth vd. Leiden: Brill, 1991.

Pedersen, Jons. "Mescid". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 3. Basım, 1979.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *Müfredâtü elfâzi'l-Ḳur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.

Rebî' b. Habîb, Ebü Amr er-Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhîdî el-Basrî. *el-Câmi'u's-şahîh/Müsned*. Umân: Vüzâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Dîniyye, 1432/2011.

Rızâ, Yûsuf Muhammed. *Al-Muîn Diccionario Español-Arabe*. Lübnân: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1993.

Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Ḳur'ân/Tefsîrü's-Sa'lebî*. Ebü Muhammed İbn Âşûr, Gözden geçirme ve tetkik. Nazîr es-Sâ'idî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.

Sâlimî, Ebü Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm. *Şerhu'l-Câmi'i's-şahîh/Müsned*. Umân: Metâbi'u'l-Âlemiyye, ts.

Sallâbî, Alî Muhammed Muhammed. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1430/2009.

San'ânî, Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'el-Himyerî. *el-Muşannef*. nşr. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1392/1972.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Tefsîrü'l-Ḳur'ân*. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.

Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-

Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ*. Nşr. Hâlid Abdülganî Mahfûz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât-Ammâr Rayhâvî. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Ḳur'ân*. neşr. nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1414/1993.

Şaban Karasakal. "Emperyalist Bir Faaliyet Örneği Olarak Mescid-i Dırâr ve Tebük Seferi". *II. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri*. Yayına Hazırlayan. Merve Uğur. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2019.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Mefâtihu'l-esrâr ve meşâbihu'l-ibrâr*. Thk. Muhammed Alî Âzerşeb. Tahrân: Merkezi'l-Bühûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût, 1429/2008.

Şerefüddîn, Ca'fer. *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyye Hasâisu's-Süver*. Gözden Geçirme. Ahmed Hâtûm-Muhammed Tefvik Ebû Alî. Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 1420/1999.

Şeyho, Luvîs, Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Ya'kûb Şeyho el-Yesûî (Louis Cheikho). *en-Naşrâniyye ve âdâbühâ beyne 'Arabi'l-Câhiliyye*. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 2. Basım, 1989.

Şirâzî, Nâsır Mekârim. *el-Emsel fi tefsiri Kitâbillâhi'l-münezzel*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1434/2013.

Şulul, Kasım. *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2011.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidu'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*: neşr. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Tefsîrû't-Taberî/Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. nşr. İslâm Mansûr Abdülhamîd, Ahmed 'Âşûr İbrâhîm-Ahmed Ramazân Muhammed. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010.

Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân fi tefsiri'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006.

Tavîl, Ahmed b. Ahmed b. Muhammed Abdillâh. *Muhteviyâtu Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyâd: Medâru'l-Vatan, 1434/2013.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hicr, 1420/1999.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. nşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.

Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Megâzî*. Thk. Marsden Jones. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1404/1984.

Vercelânî, Ebû Yak'ûb Yûsuf b. İbrâhîm. *Kitâbü't-tertib*. Tashih ve ta'lik. Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd es-Sâlimî. Umân: Mektebetu Maskat, 1424/2003.

Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdu'l-Emîr Mihnâ. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. nşr. Abdülcemîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1366/1947.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebû'l-Fazl ed-Dimyâfî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî. *Cemheretü nesebi Kureys ve aḥbâruhâ*. nşr. Abbas Hânî el-Çerâh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Zühaylî, Vehbe. *et-Teşîru'l-münîr fi'l-'akîdetWi ve's-şerî'ati ve'l-menhec*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 10. Basım, 1430/2009.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1998.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb. *el-Megâzi'n-nebeviyye*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.